

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যানাগর

২ নং কমানাথ নতুনমারের ষ্ট্রট।

প্রিণ্টার—শ্রীসিকেশ্বর পান।

৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের স্ট্রট।

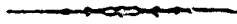
प्रखित कुलपति:

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि. ए,
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B.
Superintendent Free School College, Calcutta

नमो गणेशाय ।

कावली

भाषापरिच्छेदः ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुक्कलचौराय ।

तस्मै नमः दृष्ट्याय संसारसहीरुहस्य वीजाय ॥१॥

चूडामणीकृतविधुर्वलयोक्तवासुकिः ।

भवा भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥

निजनिर्मितकारिकावली-मतिमच्चिन्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकात् ननु राजीददयावशंवद ॥

सदृश्या गुणगुम्फिता सुश्रुतिना सत्यग्रेणा द्रापिका

सत्तामान्यविशिष्टनित्यमिलिता भावप्रकार्योज्ज्वला ।

विशोर्वक्षसि विन्दनाद्यस्ततिना मिदान्तमुक्तावली

विन्दन्ता सनयो सुदं वितनुता सद्युक्तिरंदा चिरम् ।

‘दृष्टविधाताय हतं सङ्गल शिष्टशिष्यार्थं निवृत्तानि—
नूतनेत्यादि । ननु सङ्गल न शिष्टश्रुत प्रति न या रत्नाणि
प्रति दारण किनापि सङ्गल नास्तिकादीना इत्ये निर्विघ्न-

परिसमाप्तिदर्शनादिति चेत्, न । अविगीतशिष्टाचारविषय-
 त्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे, तत्र च फलजिज्ञासायां,
 सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्यायत्वात्,
 उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव हि फलं कल्पते । इत्यत्र,
 यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत् कल्पते,
 यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते, तत्र बलवत्तरो
 विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तर-
 विघ्ननिराकरणकारणत्वम्, विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमि-
 त्याहुः प्राञ्चः । नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं, समाप्तिस्तु
 बुद्धिप्रतिभाटिकारणकलापात् । न चैव स्वतःसिद्धविघ्नविरह-
 वता कृतमङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः,
 विघ्नाशङ्कया तदाचरणात्, तथैव शिष्टाचरणात् । न च
 तस्य निष्फलत्वे तद्विधकशिष्टाचारानुमितवेदाप्रामाण्याप-
 त्तिरिति वाच्यम् । सति विघ्ने तत्राशस्यैव वेदबोधितत्वात् ।
 अत एव पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न
 तद्विधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलन्तु विघ्नध्वंसविशेषे कारणं,
 विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः । क्वचिच्च विघ्ना-
 न्ताभाव एव समाप्तिसाधन प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव
 जनकत्वात् । इत्यत्र नास्तिकादिकृतग्रन्थेषु जन्मान्तरीय-
 जन्यत्वं स्वतःसिद्धविघ्नान्ताभावो वास्तीति न
 भवति इत्याहुः—संसारेति । संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य
 बीजाय निमित्तकारणेत्यर्थः, एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं
 भवति । तथाहि यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा चित्त-
 ह्वरादिकमपि न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यत-

द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥२॥

स्वाकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः । न च शरीराजन्यत्वेन कर्मजन्यत्व-
नाधकेन सप्रतिपक्ष इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् । नम तु
कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः
“द्यावाभृमी जनयन् देव एक आस्ते विश्वस्य कर्त्ता भुव-
नस्य गोप्ता” इत्यादय आगमा अप्यनुसन्धेयाः ॥ १ ॥

पदार्थानानुद्देशमाह—द्रव्यं गुण इत्यादि । अत्र सप्तम-
स्याभावत्वज्ञानादेव पञ्चा भावत्वं प्राप्तं, तेन भावत्वेन
पृथगुपन्यासो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धा
नैयायिकानाम् अपि अविरोधाः प्रतिपादितश्चैवमेव भाष्ये,
अतएव उपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया गतिसादृ-
श्ययोः अतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् । ननु कथमेत एव
पदार्था गतिनादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् यद्यहि
मखादिममवहितेन दग्धिना दाहो न जन्यते तच्छृण्वेन तु
जन्यते तत्र मखादिना वज्जी दाहानुकूला गतिनामप्यते
उत्तेजसेन मखाद्यपसारणेन च जन्यते इति कल्पते, एवं
सादृश्यमप्यतिरिक्तं पदार्थः तदि न पदपदार्थेष्वन्तर्भवति
सामान्येऽपि मत्त्वात् यदा गोत्व नित्यं तदा अस्वत्वमपि
सादृश्यमतीति नाप्यभावः मत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति
चेन्न मखाद्यभावनिमिच्छन्नादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण
मखभाषादेरेव वा हेतुत्वजन्यतेन सामान्ये चानन्वयि-
तानामभाष्ये सम्भवत्यनार्थित्वात् । न चोत्तेजसे इति

परिसमाप्तिदर्शनादिति चेत्, न । अविगीतशिष्टाचारविषय-
 त्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे, तत्र च फलजिज्ञासाया,
 सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्,
 उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव हि फलं कल्पते । इत्युच्यते,
 यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत् कल्पते,
 यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते, तत्र बलवत्तरो
 विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तर-
 विघ्ननिराकरणकारणत्वं, विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य हारमि-
 त्याहुः प्राञ्चः । नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं, समाप्तिस्तु
 बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् । न चैव स्वतःसिद्धविघ्नविरह-
 वता कृतमङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः,
 विघ्नाशङ्कया तदाचरणात्, तथैव शिष्टाचरणात् । न च
 तस्य निष्फलत्वे तद्वोधकशिष्टाचारानुमितवेदाप्रामाण्यप-
 त्तिरिति वाच्यम् । सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् ।
 अत एव पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न
 तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलन्तु विघ्नध्वंसविशेषे कारणं,
 विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः । क्वचिच्च विघ्ना-
 न्ताभाव एव समाप्तिमाधन प्रतिजन्मकर्मसर्गाभायस्यैव
 अर्थजनकत्वात् । इत्युच्यते नास्तिजादिकृतमन्येषु जन्मान्तरीय-
 न्तान्तरात् स्वतःसिद्धमिदमिदं त्वन्ताभावो वासीति न
 । नार इत्याहुः—संसारिति । संसार एव मङ्गीकृतो तद्विशेष्य
 । प्राय निमित्तकारणवैल्यर्थः, एतेन ईगरे प्रमाणमपि दर्शित
 भवति । तथाहि यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा दिव्य-
 दृग्गदिकर्मणि न च तद्वर्तमानममदादीना मन्वयतोत्यत-

उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तित्व्यङ्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।

द्रव्यादितिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

पाधिकी भ्रान्तिरेव, तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्तावयवादि-
कल्पनागौरवञ्च स्यात् । स्वर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथा
वक्ष्यते ।

गुणान् विभजते—अथ गुणा इति । एते गुणाश्चतुर्विं-
शतिसंख्यकाः कणादेन कण्ठतः, चशब्देन च दर्शिता ।
तत्र गुणत्वादिकजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । कर्मात्त्वजातिस्तु
प्रत्यक्षमिहा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि । नन्वत्र भ्रमणा-
दिकमपि पञ्चकर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह—भ्रमण-
मित्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

सामान्यं निरूपयति—नामान्यमिति । तद्वक्ष्यन्तु
नित्यत्वे सति अनेकममवेतत्वम् । अनेकममवेतत्वं संयोगा-
दीनामप्यस्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति ममवे-
तत्वं गगनपरिमाणदीनामप्यस्यत उक्तम् अनेकेति । नित्यत्वे
सति अनेकावृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्यतीति ह्यतित्वसामान्यं
विज्ञाय ममवेतत्वमित्युक्तम् । एकसावृत्तिवृत्तिस्तु न जातिः
तत्रा चोक्तम्—

क्षित्यग्नेजोमरुद्ध्योमकाला दिग्देहिनी मनः ।
 द्रव्याख्यय गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥३॥
 स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वञ्च ततः परम् ।
 संयोगञ्च विभागञ्च परत्वञ्चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
 बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
 द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

मणिप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं टाह इति वाच्यम्, उक्तेज-
 काभावविशिष्टमणिसामान्याभावस्य हेतुत्वात् । सादृश्य-
 मपि न पदार्थान्तरं किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म-
 वत्त्वं, यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमध्वं
 सुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

द्रव्याणि विभजते—क्षित्यविति । क्षितिः पृथिवी आपो
 जलानि तेजो वह्निः मरुत् वायुः ध्योम आकाशः कालः
 समयः दिग्गाशा देही आत्मा मनः, एतानि नव द्रव्याणि
 इत्यर्थः । ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानम् ? नहि तत्र प्रत्यक्षं
 प्रमाणं घृततेजःप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न कार्यसम-
 वायिकारणतावच्छेदकतया, संयोगस्य विभागस्य वा
 समवायिकारणतावच्छेदकतया च तस्मिन्नेरिति । ननु
 दर्शमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तर्हि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य
 च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तच्च गन्धशून्यत्वात् न
 पृथिवी, नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं, तत्प्रत्यक्षे चालोक-
 निरपेक्षं चक्षुः कारणम् इति चेन्न आवश्यकतेजोऽभा-
 वेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् रूपवत्ताप्र-

उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

त्रिव्यङ्गलनमथत्र गमनादिव लभ्यते ॥ ७ ॥

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।

द्रव्यादिविक्रष्टित्सु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

पाधिकौ भ्रान्तिरेव, तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्तावयवादि-
कल्पनागौरवञ्च स्यात् । स्वर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथा
वक्ष्यते ।

गुणान् विभजते—अथ गुणा इति । एते गुणायतुर्वि-
भक्तिमन्त्यक्ता. कणादेन कण्ठत, चक्षुर्देन च दर्शिता ।
तत्र गुणत्वादिकजातिसिद्धिरग्रे दृश्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । कर्मात्त्वजातिन्सु
प्रत्यङ्मिडा एषमुत्क्षेपणत्वादिकमपि । नन्वत्र भ्रमणा-
दिकमपि पञ्चकर्माधिकतया हुतो नोक्तमत आह—भ्रमण-
मित्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

सामान्यं निरूपयति—सामान्यमिति । तद्वचनान्तु
नित्यत्वे नति अनेकमसवेतत्वम् । अनेकमसवेतत्वं सद्योगा-
दीनामप्यस्यत उक्तं नित्यत्वे मतोति । नित्यत्वे नति एतदे-
तत्वं गमनपरिणादादीनामप्यस्यत उक्तं अनेकेति । नित्यत्वे
नति अनेकवृत्तित्वमत्यस्ताभावेऽप्यस्यतो हृत्तित्वसामान्य
विषय ससवेतत्वनित्युक्तम् । एतन्नादव्यतिष्ठित्सु न जातिः
तत्रा चोक्तम्—

घटादीनां कपालादी द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥११॥

स्वत एव व्याहृतः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति
भावः ॥ १० ॥

समवायं दर्शयति—घटादीनासिति । अवयवावय-
विनोर्जातिव्यक्तयोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्य-
विशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः. समवायत्वं नित्य-
सम्बन्धचं तत्र प्रमाणन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषण-
विशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् । दण्डी पुरुष इति
विशिष्टबुद्धिदत् इत्यनुमाने सयोगादिवाधात् समवाय-
मिद्धि । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तर-
वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवा-
देकसमवायमिद्धि । न च समवायस्यैकत्वे वाची रूप-
वत्तावुत्तिप्रसङ्गः. तत्र रूपसमवायसत्वेऽपि रूपाभावात् ।
न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति
वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटा-
भावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावनसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य
नित्यत्वात्. अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्रतीतिर्न स्यात् वैशि-
ष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्. मम तु मते घटे पादारकतादशाया
श्यामरूपस्य नटत्वान्न तद्वत्ताद्बुद्धिः वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे
त्वन्तवैशिष्ट्यक्षयने तत्रैव गौरवन् इत्यस्य तत्तत्कालीन-
तत्तद्भूतलादिवं तत्तदभावानां सम्बन्धः । ११ ॥

यभावन्तु त्रिधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽत्यन्ताभाव एव न ॥

एवं तै विध्यमापन्नः संसर्गभाव इष्यते ॥१२॥

अभावं विभजते—यभाष्यमिति । यभाष्यं दृश्यादि
पट्कान्योऽन्याभाष्यत्वम् । समर्गति । समर्गभाष्यान्त्या-
भाष्यभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभाष्यमैकनिधत्वात् तदिभागा-
भावात् समर्गभाव विभजते—प्रागभाष्य इति । सम-
र्गभावत्वम् अन्यान्याभावभिन्नाभाष्यत्वम्, अन्योन्याभा-
ष्यत्वं, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासाभाष्यत्वं,
विनाश्यभावत्व प्रागभाष्यत्व, जन्याभावत्वं ध्वंसत्वं,
नित्यसमर्गभाष्यत्वम् अत्यन्ताभावत्वम् । यत्र तु भूत-
लादी घटादिकसमप्रसारितं पुनरानीतञ्च तत्र घटकालस्य
सम्बन्धाघटकतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले
न घटात्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उत्पादविनाशशाली चतुर्यो-
ऽयसभाव इति केचित् । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे
नात्यन्ताभाव इति प्राचीनमतम् । श्यामघटे रक्तो नास्तीति
रक्तघटे श्यामो नास्तीति ध्वंस प्रागभाव ध्वंसञ्चावगा-
हते न तु तदत्यन्ताभावम् । नञ्चास्तु तत्र विरोधे माना-
भावात् ध्वंसादिकास्तावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते
इति प्राहुः । नञ्चास्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघ-
वादिति चेन्न अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनामपेक्ष्यति-
रिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् एवञ्च आधाराधेयभावो-
ऽप्युपपद्यते । एवञ्च तत्तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्य-

सन्नानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥१३॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

सत्तावन्तस्त्वयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥१४॥

उत्सुपपद्यते, अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाण-
मग्राहत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन ज्ञानविशेषज्ञान-
विशेषाद्यात्मकत्वमत्यन्ताभावम्येति प्रत्युक्तम् अप्रत्यक्षत्वा-
पत्तेः ॥ १२ ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च बहु प्रक्रमते—
समानामित्यादि । समानो धर्मो देषां ते सधर्माणः,
तेषां भावः साधर्म्यं, समानो धर्म इति फलितार्थः । एवं
विरुद्धो धर्मो देषां ते विधर्माणः, तेषां भावः वैधर्म्यं,
विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता
या च सर्वदेवाम्नि ईश्वरादिज्ञानविषयताया वैधर्म्यं
प्रित्वात् । एवम् अभिधेयत्वप्रतियत्वादिषु पीड्यम् ॥१३॥

द्वयेति । द्रव्यगुणवद्वयसामान्यविशेषाणां साधर्म्यं
एव समवायित्वम् । प्रत्यक्षनिवृत्तम् अभावेऽप्यपि
तदाप्यनेकत्वे इति भावत्वे पदार्थानां साधर्म्यं तथा -
अनेकसाधर्म्यविशेषादिभिर्भाषाभिर्नष्टं फलितार्थं ।
पदार्थः इत्येव नास्त्यसि । समवायित्वं समवायसंबन्ध-
त्वेन संबन्धि इ, न तु समवायसंबन्धसाधर्म्यसंबन्धसाधर्म्य-
तयाच समवायसंबन्धसाधर्म्यं साधर्म्यं इत्येव
इति नित्यद्वयं साधर्म्यं । समवाय इति समवाय-
साधर्म्यं साधर्म्यसंबन्धत्वेन । समवायसंबन्ध इत्येव

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत् तस्य तैविध्यं परिकीर्तितम् ॥१६॥
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयसुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥१७॥
यत्समवेतंकार्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत् ।
तवासन्नं जनकं द्वितीयमास्यां परं तृतीयं स्यात् ॥१८॥

प्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्या-
सत्ति ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण ।
मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्वस्य कारणत्वात् महत्परिमाण
कालादेर्विध्यं तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय
इत्यन्ये तत्र ज्ञानातिरिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्यै-
रुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

ननु कारणत्वं किम् ? अत आह—अन्यथेति । तस्य
कारणत्वस्य तत्र समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं का-
रणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरी-
तन्तुसयोगाना पटसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादौ-
नामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञाना-
दिकमिच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवा-
यिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तु सं-
योगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव,
एवं वेगादिकं वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति
तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्विभिन्नत्वं न देयम्,
आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति,

येन सह पूर्वभावः कारणात्प्रायः नो दृश्यः ।
 अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावाविज्ञानम् ॥११॥
 जनकं प्रति पूर्ववर्तितानपरिज्ञाय न दृश्यं गृह्यते ।
 अतिरिक्तमथापि चक्षुर्वेन्नियतावग्रक्तपूर्वभाविनः ॥१२॥

तेन तद्विभक्तं सामान्यलक्षणे द्वेषमेव अथ ममवायिकारणं
 प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यंकारणप्रत्यासत्त्या कारणेकार्यं
 प्रत्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालमयोगा-
 दिकम्, तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालमंशं . . .
 एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं
 प्रति कपालरूपमममवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारण-
 घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्ति-
 रस्ति, तथा च क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वममवायि-
 ममवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्युक्तं कार्यं कार्य-
 कारणैकार्यान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नममम-
 वायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् आभ्यां
 समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीय
 निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां पदार्थानां तदाह—
 येन इत्यादिना । यत् कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववर्तित-
 येन रूपेण गृह्यते, तत् कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमिति
 भावः. यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति । द्वितीयमन्यथासिद्ध-
 माह—कारणमिति । यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकी न स्तः.

एते पञ्चान्ययासिद्धा दण्डत्वादिकस्मादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

किन्तु स्वकारणमादायैव अन्वयव्यतिरेकी गृह्येते तदन्यया-
सिद्धं यथा दण्डरूपम् । तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं
प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत् कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं
गृह्यते तस्य तत् कार्यं प्रत्यन्ययासिद्धत्वं यथा घटादिकं
प्रत्याकाशस्य, आकाशस्य हि घटादिकं प्रति आकाशत्वेन
कारणत्वं स्यात् आकाशत्वं च शब्दसमवायिकारणत्वं,
अतः शब्दं प्रति जनकत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति
जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्ययासिद्धम् । शब्दाश्रयत्वेन कार-
णत्वे काऽन्ययासिद्धिः ? इति चेत् पञ्चमीति गृह्यात् ।
अथाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकम् ? इति
चेत् कवत्वादिकं विधिपदार्थो वेति । चतुर्थमन्ययासिद्ध-
माह—जनकं प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववर्तित्वं
गृहीत्वैव यस्य यत् कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते
तस्य तत् कार्यं प्रत्यन्ययासिद्धत्वं, यथा कुलालपितुर्घटं
प्रति, तस्य कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेऽन्यया-
सिद्धिः, कुलाखत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य
घटं प्रति जनकत्वात् । पञ्चममन्ययासिद्धमाह—अतिरिक्त-
लिति । नियतावश्यकपूर्वभाविनः अवच्छेदकमनियतपूर्व-
वर्तिन एव कार्यमन्वये तन्निमित्तमन्ययासिद्धमित्यर्थः । एत-
एव प्रत्यये महत्कारणत्वनिमित्तव्यवस्थान्ययासिद्धं तद

तृतीयस्तु भवेद् व्योम कुन्तानजनशोभनः ।

पञ्चमी रामभादिः स्यादेतेषां तत्रान्वयस्य ॥२१॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैति विज्ञेयम् ।

गुणकर्मसातृप्तिश्चोच्यते सवायिकारणत्वेन ॥२२॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येषु आदितत्वनिश्चीयते ।

न च वेपरोत्ये किं विनिगमकम् ? इति वाच्यं, सत्त्वलजा

कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥

रामभादिरिति । यद्यद्यत्किं प्रति रामभस्य नियत-
पूर्ववर्तित्वमस्ति तत्रापि घटजातोय प्रति सिद्ध-
कारणभावेदण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सम्भवे रामभा-
ऽन्यथासिद्ध इति भावः । एतच्चिति । एतेषु पञ्च-
अन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमीऽन्यथासिद्ध आवश्यकं तैर्नैव
परेषां चरितार्थत्वात्, तथा हि दण्डादिभिरेवस्य हृत्-
नियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिनामन्यथा-
सिद्धम् । न च वेपरोत्ये किं विनिगमकम् ? इति वाच्यम् ।
दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः सखन्वत्-
कल्पने, गौरवात् एवमन्येषामप्यनेन चरितार्थत्वमभा-
वात् ॥ २२ ॥

गुणकर्मैति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नाना-
वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणो साधर्म्यम् इत्यत्रापि तात्पर्यम् ।
अथवा असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थं

क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ॥२४॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अस्मी ॥२५॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

तेन ज्ञानादीनामपि असमवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षति ॥ २३ ॥

अन्यत्रेति । नित्यद्रव्याणि परमाखाकाशादीनि विहायाञ्चितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः आञ्चितत्वन्तु समवायादि-सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः कालिकसम्बन्धाम्यसम्बन्धेन तेषामवृत्तित्वमिति परमार्थे, तेन समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः । इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं बह्नुमारभते—क्षित्यादीना-मिति ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलमिति पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वा-परत्ववत्त्वं मूर्त्तत्वं क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वञ्च साधर्म्यम् । न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नीत्यन्नं तत्राव्याप्ति-रिति वाच्यं, परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजाति-मत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्त्तत्वम् अपह्नुपरिमाण-वत्त्वम्, तच्च तेषामेव । गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यप-ह्नुत्वाभावात्, पूर्ववत् कर्मवत्त्वम्, कर्मसमानाधिकरण-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवद्दृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वञ्च बोध्यम् । २५ ॥

कालेति । कालाकाशात्मदिशा सर्वगतत्वं सर्वमूर्त्त-

चित्यादिप्रभृत्तानि चत्वारि स्वर्गवन्ति हि ॥२६॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्याद्वाकाशशरीरिणाम् ।

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्यते ॥२७॥

संयोगित्वं परममहत्त्वञ्च । परममहत्त्वत्वं जातिविशेष-
अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा । चित्यादौति । पृथिव्यप्तेजो-
वायुाकाशाना भूतत्वम्, तच्च वह्निरिन्द्रियग्राह्यविशेष-
गुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं
बोध्धं, तेन ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युप-
नीतभानविषयत्वात् तदिति आत्मनि नातिप्रसङ्गः, न वा
प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाग्रादावव्याप्तिः तस्यापि
स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरामन्निधानाच्च न
प्रत्यक्षम् । अथ वा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम् ।
चत्वारोति । पृथिव्यप्तेजोवायूना स्वर्गवत्त्वम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भ इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भ-
कत्वं, न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः द्रव्यमम-
वायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
आकाशशरीरिणामिति । आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिर्लक्षणक-
विशेषगुणवत्त्वम् आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स
चाव्याप्यवृत्तिः, यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते
तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात्, लक्षणकत्वञ्च
ततोयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्यविभुविशेष-
गुणादीनां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाशत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीय-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमतिकम् ।

गुरुणी हे रसवती द्वयोनैमित्तिको द्रवः ॥२८॥

बद्धेन नाशः, एवं ज्ञानादीनामपि । ज्ञानादिकं हि आत्मनि विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । प्रत्यक्षाव्याप्यहृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चायं पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोऽस्तीति अतोऽव्याप्यहृत्तात्युक्तम् पृथिव्यादावव्याप्यहृत्तिसंयोगादिरस्तीति अतो विशेषगुणेत्युक्तम् । न च रूपादीनामपि कदाचित् ततोयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यं, चतुर्थक्षणेहृत्तिजन्याहृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयन्तु किमपि ज्ञानादिकं न तिष्ठति, रूपत्वादिकन्तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तते इति व्युदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणहृत्तित्वात् जन्येत्युक्तम् । यद्यादाशजैवात्मनो साधर्म्यम्, तदा जन्येति न देयं हेपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्च । चतुर्थक्षणे हित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमात्, हित्वादीनामपि तथात्वात् तद्वारणाय—विशेषेति । त्रिक्षणहृत्तित्वं वा वाच्यम्, हेपत्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयात् ॥ २७ ॥

रूपेति । पृथिव्यभेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वहेत्वर्थं । न च चतुरादीनां भर्जनकपालस्थ-

आत्मानो भूतवर्गान् विशेषगुणयोगिनः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमित्यस्य तत् ॥२६॥

वङ्गेः कृष्णवद्य रूपवत्त्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् । तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात्, एषं वायुानीतपृथिवीजलतृतीया भागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् । न च घटादी द्रुतसुवर्णादिभिर्न तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, द्रवत्ववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घृततैलप्रभृतिषु, पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादी तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात् तत्र च पृथिवीत्वादिमत्त्वात् तटाटाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तम् अतिव्याप्तञ्च रूपादाविति वाच्यं, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्व पृथिवीजलयोरित्यर्थः । न च घ्राणेन्द्रियादीनां वायुानीतपार्थिवादिभागानाञ्च रसादिमत्त्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् । तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयोरिति पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं घटादी वङ्गादी चाव्याप्तमिति वाच्यं, नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मान इति पृथिव्यप्तेजोवायुकाशात्मानां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । यदुक्तमिति । ज्ञेयत्वादिकं विहाय इति बोध्यं, तत् तु न कस्यापि वैधर्म्यं, केवलान्दयित्वात् ॥ २६ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यसंस्कारो मरुतो गुणाः ।

अष्टौ स्पर्शादयो रूपं द्रवी वेगश्च तेजसि ॥३०॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिख्येते चतुर्दश ॥३१॥

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षिताविते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादि पट्कं संख्यादि पञ्चकं भावना तथा ॥३२॥

धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युञ्चतुर्दश ।

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥३३॥

संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।

परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥३४॥

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

स्पर्शादय इति । ते च संख्यादयः पञ्च खे आकाशे ॥३०॥

३१॥३२॥३३॥३४॥

नाधर्म्यवैधर्म्यं निरूप्य नम्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं
निरूपयति—तत्र क्षितिरित्यादिना । गन्धहेतुरिति गन्ध-
नमदाधिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षण-
सुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यानाय कारणत्व-
मुपन्यस्तम् । तथा हि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायि
कारणतावच्छेदकतया सिध्यति, अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्या-
कम्बिवत्त्वापत्तेः । न च पाषाणादौ गन्धाभावात् गन्ध-
उत्पन्नव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनुपलब्धिन्तु
अनुत्पत्तत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्वन्निति गन्ध उप-
पद्यते । मम्रतो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणा

पड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधौ मतः ॥३५॥

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो अनुष्णाशीतपाकजः ।

पादानोपादेयत्वं सिध्यति, यद् द्रव्यं यद्द्रव्यत्वं
तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः, दृष्टचेतत्
महापटध्व मजन्ये । इत्यञ्च पापाणपरमाणोः
त्वात् तज्जान्यस्य पापाणस्यापि पृथिवीत्वं, तथा च तस्य
गन्धवत्त्वे बाधकाभावः । नानारूपेति । जलानी ॥३५॥
मानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते, न तु जलादौ,
शुक्लस्यैव सत्त्वात् । पृथिव्यान्तु एकस्मिन्नपि धर्मिणि
नानारूपसम्भवात् । न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राप्या
इति वाच्यं, रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य
त्वात्, रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात्
वैशेषिकानये पृथिवोपरमाणौ रूपनाशस्य, रूपान्तरस्य
सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वान्नक्षणसमन्वयः ।
षड्विध इति । मधुरकटुकपायादिभेदेन यः षड्विधो रसः
स पृथिव्यामेव, जले च मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रस-
द्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः ।
गन्धस्त्विति । द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न नु द्विविध-
गन्धवत्त्वं लक्षण द्विविधस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यञ्च सौरभा-
सौरभभेदेन बोध्यम् ॥३५॥

स्पर्श इति । तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं
षायोरपि वर्तते इत्युक्तम्—पाकज इति । इत्यञ्च पृथिव्याः
स्पर्शोऽनुष्णाशीतताज्ञापनार्थं तदुक्तम् । वस्तुतस्तु पाकज-

नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥३६॥

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

अश्वत्थमात्रं लक्षणम् अधिकस्य वैयर्थ्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः घटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः । नित्येति । सा पृथिवी
द्विविधा नित्या अनित्या च इत्यर्थः । अणुलक्षणा परमाणु-
लक्षणा पृथिवी नित्या ॥ ३६ ॥

तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी ह्यणुकादिः सर्वोऽप्य-
नित्य इत्यर्थः । सैव अनित्या पृथिव्येव अवयववतीत्यर्थः ।
ननु अवयविति किं मानं परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः,
न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं
न स्यादिति वाच्यम् । एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि
तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात्, यथा एकस्य केशस्य दूरे-
ऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न च एकः स्थूलो
महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एको महान्
धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः, मैवं, परमाणोरतीन्द्रियत्वेन
तत्समूहस्य अपि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः
सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपर-
माणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे
विराध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा
चक्षुरुष्मादिसन्तती कटाचिद् दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चाति-
तप्तैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेः दृश्यदहनोत्पत्ति-
रिति वाच्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिः दृश्यदहनावयव, स्थूल-

सा च विधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयान्तया ॥३७॥

दहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च अदृश्यद्वयगुणेन कथं तसरे-
णोरुत्पत्तिः ? इति वाच्यम् । यतो न वय दृश्यत्वमदृश्यत्वं
वा कस्यचित् स्वभावादावच्छन्ते, परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादि
कारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं, तथा च तसरेणीर्महत्त्वात्
प्रत्यक्षं न तु द्वयगुणादेस्तदभावात् न हि तन्मतेऽपीदं
सम्भवति परमाणौ महत्त्वाभावात् इत्यं चावयवसिद्धी
तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवा-
वयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्पपयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः
क्वचिद्विज्ञामो वाच्यः यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेत-
भावकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परि-
माणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतार-
तम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः
न च तसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं तसरेणुः सावयवः
चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ तसरे-
णोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन
तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अपक्वमहत्त्वं प्रति
अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् न चैवं क्रमेण तदवय-
वधारापि सिध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तद-
सिद्धेः ॥ ३६ ॥

सा च त्रिवेति । सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा शरीर-
न्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

योनिजादिर्भवद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

तत्र देहमुदाहरति—योनिजादीति । योनिजमयोनिज-
 च्चेत्यर्थः । योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानु-
 षादीनाम्, अण्डजं सर्पादीनाम्, अयोनिजं स्वेदजोद्भि-
 ट्पादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः उद्भिदस्तत्सगुल्माद्याः ।
 नारकिणां शरीरमपि अयोनिजम् । न च मानुषादि-
 शरीराणां पार्थिवत्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् । गन्धादि-
 मत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् न च क्लोदीपादेरुपलम्भादाप्यत्वा-
 टिकमपि स्यादिति वाच्यं । तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना
 सङ्करप्रसङ्गात् न च तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिव-
 त्वमिति वाच्यं, क्लोदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभि-
 ज्ञानात् गन्धाद्युपलब्धे च पृथिवीत्वसिद्धेः । एतेन पार्थिवा-
 दिशरीरे जलादीना निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वन्तु
 न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्ख्यात् किन्तु चेष्टाश्रयत्वं
 हृत्तादीनामपि चेष्टासत्त्वन्नाव्याप्तिः । न च हृत्तादीनां
 शरीरत्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् । आध्यात्मिकवायुसम्ब-
 न्धस्य प्रमाणत्वात् तत्रैव किं मानम् ? इति चेत् भग्नचत-
 स्रोहणादिना तदनुमानात् । यदि हस्तादौ शरीरव्यव-
 हारो न भवति तदान्वावयवित्वेन विशेषणीयम् । न च
 यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्, एता-
 दृशे प्रमाणाभावात् । अथ वा चेष्टावदन्वावयविमात्र-
 वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वं तत्, मानुषत्वचैत्रत्व-
 जातिमादाय लक्षणमसम्बन्धः । न च तृटिहशरीरे कथं

विषयो तद्व्युत्पत्तिश्च मन्त्राणां तदा उदाहृतः ॥३॥
वर्णः शुक्लो रसस्पर्शो जले मधुरशोतला ।

लक्षणमन्वयः ? तत्र निरूपयमाणव्यक्तिगुणिन्या उक्तव्यं
भावात् जलीयवेजमशरीरगतितया देवत्वस्यापि सात्त्विक्य
भावादिति वाच्यं, जल्पभेदेन नृसिंहरोगस्य नानात्म्यं
मिहत्वजात्या लक्षणमन्वयात् । इन्द्रियमिति । घ्राणेन्द्रि-
यार्थमिति वाच्यं, पार्थिवत्व कथम् इति चेत् ? इत्यं घ्राण-
न्द्रिय पार्थिव रूपादियु मध्ये गन्धस्थैव व्यञ्जकत्वात् कुड्म-
गन्धादिव्यञ्जकत्ववत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादि
व्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य
तदर्थत्वात् । न च नवशरीरेगन्धव्यञ्जकजलीनानैकान्तमिति
वाच्यं, तस्य शक्नुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । यदा परकोदेति न
देयं, वायुपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वमभवात् । न च
घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभि-
चार इति वाच्यं, द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात् । विषय
इति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि कार्यजातम
अदृष्टाधीनं यत् कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्
परम्परया वा जनयत्येव । न हि वीजप्रयोजनाभ्या विना
कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति, तेन ह्यणुकादिब्रह्माण्डं सर्वमेव
विषयो भवति शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरोप-
न्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥

जलं निरूपयति—वर्णः शुक्ल इति । स्नेहसमवायिकारण-
तवच्छेदकतया जलत्वं जातिं सिध्यति । यद्यपि स्नेहत्वं

नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं, तथापि जन्य-
 स्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणोर्जलत्वं न स्यात् तत्र
 जन्यस्नेहाभावात् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यभाव-
 नियमादिति चेन्न, जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्य-
 जातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्व-
 जातिमिद्वेः । शुक्लरूपवत्त्वमेव दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति ।
 वस्तुस्थितिमात्रं न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् अथ वा
 नैमित्तिकद्रवत्ववद्दृष्टि-रूपवद्दृष्टिद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिम-
 त्त्वम् अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्दृष्टिद्रव्यत्व-
 साक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः । रसस्पर्शाविति ।
 जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः । तिक्ताहृत्तिमधुर-
 हृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्त्वम् । ननु शुक्लरूपवत्त्वमेवेति
 झुत कालिन्दीजलादौ नीलोपलब्धेरिति चेन्न नीलजन-
 कतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावात् जले नील-
 रूपासम्भवात् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिः स्वाद्ययौपाधिकौ
 अत एव विद्यति विक्षेपे धवलिमोपलब्धेः अथ जले माधुर्यं
 किं मानं ? न हि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते न
 च तारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं, तस्या-
 द्ययौपाधिकत्वात् अन्यथा जम्बीररमादावन्हाद्युपलब्धे-
 रन्नादिजन्यत्वमपि स्यादिति चेन्न हरोतव्यादिभक्षणस्य
 जनरम्यञ्जकत्वात् न च हरोतव्यामेव जलोत्पत्तिसंयोगा-
 द्रमान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं कल्पनागौरवात् पृथिवीत्वस्या-
 न्नादिजनकतावच्छेदकत्वाद् जले नाग्नादिकं, जम्बीर-
 रमादौ तु आद्ययौपाधिर्वी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यगौत-

स्नेहस्तत द्रवत्वन्तु सांनिधिकगुटात्ततम् ॥ ३३
 नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहसयोनिजम् ।
 इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिर्जिपद्यो सतः ॥ ३४

स्वर्गजनकताप्रच्छेदकां जनत्वं जन्यजनत्वं या शीघ्रम् ।
 चन्द्रनाटी तु शैत्योपलब्धिचन्द्रनाल्लयतिगीतत मया
 तेज.संयोगाज्जले शीघ्रप्रतीतिरोपाधिकी स्फुटैव
 पाकामभवात् ॥ ३५ ॥

स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि तदन्तर्यत्तिजनस्यैव स्नेह
 जनस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात्, तेन जन एव स्नेह इ
 मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांनिधिकद्रवत्व जार्तिर्दि
 प्रत्यक्षमिदस्तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति ।
 तैनादावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षणं च चन्द्रनागुन्
 मिति वक्ष्यति ॥ ३६ ॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि जलत्व विवि
 नित्यमनित्यञ्च परमाणुरूपं नित्यं, ह्यणुकाटिकं न-
 मनित्यम् अवयवसमवेतञ्च, अनित्यमपि द्विविधं । शरी
 न्द्रियविषयभेदात् किन्तु पृथिवीतोयतो यो विषय एतन्मा
 किन्त्विति । देहमयोनिजं अयोनिजमेवेत्यर्थः ।
 जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् शक्नु
 भिव्यञ्जकोटकवत् रसनसन्निकर्षे व्यभिचारवारण-
 द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—सिन्धुर्हिमादिरिति । सिन्धु
 समुद्रः हिमं तुषारः । आदिपदात् सरित्कासारकरकारि
 चूर्वां ग्राह्यः । न च हिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वं

स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

मिति वाच्यम्, लक्षणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् यद्द्रव्य यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् इति व्याप्तेर्जलोपा-
दानोपादेयत्वमिद्वेः । अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वनिरोधात्
करकादीनां क्वाठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति । स्पर्श उष्ण इत्यादिना । उष्णत्वं
स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धम् इत्यञ्च जन्योष्णस्पर्श-
समवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः, तस्य
परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुसन्धेयम् न चोष्णस्पर्शवत्त्वं
चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि उष्णत्वस्य
सत्त्वात् । किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शनाभिभवादग्रहः । एव
रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूत-
त्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च
पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लत्वाग्रहः । ननु तद्रूपाग्रहे
धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्व न स्यादिति चेन्न, अन्यदीयरूपे-
णापि धर्मिणोऽग्रहसम्भवात् शक्यमेव पित्तपीतिम्ना ।
वद्रेभ्यु शुक्लं रूपं नाभिभूत किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमि-
त्यन्ये । नैमित्तिकमिति सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न
च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं न लक्षणा दहनादावव्याप्तेर्घृता-
दावतिश्याप्तेरिति वाच्यं, पृथिव्यवृत्तिर्नैमित्तिकद्रवत्ववत्-
वृत्तिजातिमत्त्वस्य विद्यत्तत्त्वात् । पूर्वमिति । उन्स्येवे

स्रेहन्नात्र द्रवत्वन्तु सांसिद्धिकमुद्रात्तत्तम् ॥ ३६

नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहसयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥ ३७

अग्नेजनकतावच्छिन्नं जलं जलं वा बोध्यम् ।

चन्दनादी तु शैत्योपलब्धियन्तान्त्वर्तिगोततरमलि

तेजसंयोगाज्जले शोभाप्रतीतिगोपाधिको म्मुट्टेय

पाकामभवात् ॥ ३८ ॥

स्रेहन्त्वेति । घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजनस्यैव स्रे

जलस्य स्रेहसमवायिकारणत्वात्, तेन जल एव स्रेह

मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वं जातिवर्

प्रत्यक्षमिदंस्तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भाव

तेनादावपि जलस्य द्रवत्वं स्रेहप्रकर्षेण च चन्दनाशुक्

मिति वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि जलत्व विनि

नित्यमनित्यञ्च परमाणुरूपं नित्यं, ह्यणुकाटिकं न

मनित्यम् अवयवसमवेतञ्च, अनित्यमपि त्रिविधं, १. २. ३.

न्द्रियविषयभेदात् किन्तु पृथिवीतोयतो यो विशेषस्तमान

किन्विति । देहसयोनिजं अयोनिजमेवेत्यर्थः ।

जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् यत्तत्

भिव्यञ्जकोदकवत् रसनसन्निकर्षे व्यभिचारवारण

द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धु

समुद्रः हिमं तुषारः । आदिपदात् सत्त्वात् चारुकारुणा

सुर्वो ग्राह्यः । न च हिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वं

स्पर्श उष्णस्नेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नैमित्तिकां द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

मिति वाच्यम्, जलमणि विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् इति व्याप्तेर्जलोपा-
दानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वनिरोधात्
करकादीनां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति । स्पर्श उष्ण इत्यादिना । उष्णत्वं
स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धम् इत्यञ्च जन्योष्णस्पर्श-
समवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः, तस्य
परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्यैवानुसन्धेयम् न चोष्णस्पर्शवत्त्वं
चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि उष्णत्वस्य
सत्त्वात् । किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शनाभिभवादग्रहः । एवं
रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्धूत-
त्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च
पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लत्वाग्रहः । ननु तद्रूपाग्रहे
धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्व न स्यादिति चेन्न, अन्यदीयरूपे-
णापि धर्मिणोऽग्रहसम्भवात् शक्यमेव पित्तपीतिम्ना ।
वद्रेस्तु शुक्लं रूपं नाभिभूतं किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमि-
त्यन्ये । नैमित्तिकमिति सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न
च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं न लक्षणं दहनादावव्याप्तेर्घृता-
दावतिश्यामेति वाच्यं, इदियदृष्टिनैमित्तिकद्रवत्ववद-
दृष्टिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एवंनेदिति । जलस्येति

इन्द्रियं नयनं वक्त्रिस्वर्णादिर्विषयो मतः ॥ ४१ ॥

त्वर्थः । तथाहि तत् द्विविधं नित्यमनित्यञ्च, नित्यं परमाण्व-
रूपं तदन्यदनित्यम् अवयवि । तच्च त्रिधा, शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् । शरीरमयोनिजमेवेत्वर्थः तच्च सूर्यलोकादौ प्रति-
ष्ठम् ॥ ४१ ॥

अत्र यो विशेषस्तमाह—इन्द्रियमिति । चक्षुस्तैजसं पा-
कीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीप-
वत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति घटादे-
स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकी-
येति अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयं न तैज-
सचक्षुःसन्निकर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । न
दर्शयति—वद्भोति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं न निति
चेन्न, सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे-
ऽप्यवच्छिन्नजन्यद्रवत्वात् यद्वैवं तन्नैवं तथा पृथिवी न
चाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चाग्नि-
संयोगनाश्रयत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पीतिवस्य
तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न, जलमध्यस्थमसौ
पद्भोदकवत् तस्या द्रवत्वात् । अपरे तु पीतिमाश्रयस्य
अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि रूपापरावृत्तिदर्शनात् प्रतिबन्ध-
विजातीयं द्रव्यत्वं कल्पते, तथाहि अग्निसंयोगे पीतिमगुरु-
त्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्त-
मग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात्
जलमध्यस्थपीतपटवत्, तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तैजस्व-
नियमात् ॥ ४१ ॥

अपाकजोऽनुशाशितः स्पर्शसु पवने सतः ॥४२॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्याप्तिं त्वगिन्द्रियम् ।

प्राणादिभ्युत्सृज्यावायुपर्यन्ती विषदो सतः ॥४३॥

वायुं निरूपयति—अपाकज इति । अनुशाशित-
 यश्चैव इदिव्याप्तपि सत्त्वादुक्तम् अपाकज इति । अपाकज-
 यश्चैव जलादावपि सत्त्वादुक्तम् अनुशाशित इति । तेन
 वायव्यो विज्ञातोयः स्पर्शो दग्धितः तज्जनकतावच्छेदकं
 वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि
 स्पर्शोऽव्यतिरेकस्त्वैतन्मायते विज्ञातोयस्पर्शेण, विज्ञात-
 यश्चैव, जलादावपि इत्यादि, जलादावपि कल्पेन च वायोरनु-
 भावात् एतन्न च वायवेन प्रत्यक्षं तत्रापि दृश्यते । पूर्वव-
 दिति । वायुर्द्विविधः नित्योऽनित्यश्च परमाणुरपि नित्यस्त-
 दन्योऽनित्यः समवेतश्च सौम्यश्च त्रिविधः स्पर्शेन्द्रिय-
 विषयभेदात् तत्र स्पर्शरसयोर्नित्यं विज्ञातयोना परन्तु
 जलोदतेऽसवाद्यवायुशराराणां पाण्डिभानोपलब्धादुपभोग-
 नाधनत्वं जलादोना प्राक्कालात्त्वमिति । एतन्न दो
 विशेषस्तथा—देहव्याप्तिः । एतन्न व्यापक स्पर्शानु-
 मित्त्वेन त्वत् तच्च वायव्यं स्पर्शादि मध्ये स्पर्शस्यैव
 व्यञ्जकत्वात् । एतन्न स्पर्शानु-
 मित्त्वेन त्वत्—प्राणादिलिङ्गकः । एतन्न नित्यो वायुस्तु-
 त्विधः तस्य सौम्यं त्रिविधं प्राणादिलिङ्गकमायते तत्रापि
 नित्यं वायुं तद्विषयं प्राणादिकं एव देहादिना

जन्यानां जननः बाली जननात्माश्रयो सतः ।

पराग्रत्तथीहेतुः क्षणादिः स्यादुपपादितः ॥ ४५ ॥

निर्दि. शीघ्रं तु एतद्विहितं निर्दिष्टं जननाकारं स्यात्तत्र आह—
एतत् सन्नयोपपादि आकारान् एत एव सन्नयि उपादे
नोऽप्युपादेर्भेदात्तन्निर्दिष्टं प्रोक्तान्न सन्नयोरुपादेः - ४५ -

आह निर्दिष्टयति—जननमिति । तत्र प्रमां दर्शयित्वा
आह—जननमिति । तत्राह इदानीं एत इत्यादिप्रतीति-
संयोगिगन्तवित्— एता विपर्ययन्तीति तदा संयोगि-
गन्तवित्ना एतदे सन्नयो वाह्यं न च संयोगादिनां सन्न-
योरिति आह एव तत्परत्वं एतत्क वदन्ती इत्यत्र सन्नयत्-
तमपि सन्नय् । प्रमात्तत्वं दर्शयति—उपादेर्भेदः ।
उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भे-
दोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य
इति भावः । ननु एतत्क वदन्ती निर्दिष्टं अन्वयस्य
इति निर्दिष्टभेदो न स्यात्तत्र आह—उपादेर्भेदः । आह भेदो-
ऽपि उपादेर्भेदोऽपि उपादेर्भेदोऽपि उपादेर्भेदोऽपि उपादेर्भेदोऽपि
एतत्क वदन्ती अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भेदोऽपि
निर्दिष्टयति इति उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव
इति उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भेदोऽपि
अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं
इति उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भेदोऽपि
अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं
अन्वयस्य निर्दिष्टं आह एव उपादेर्भेदोऽपि अन्वयस्य निर्दिष्टं

जन्यानां जननः काली जनतानामयो सतः ।

परापरत्वभीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥ ४५ ॥

मिदं, शीतं तु पुनपमेदेन मिदं जयमाकाश स्यादत आह—
एक, सद्यप्येत्यदि । आकाश एक एक सद्यपि उपाधि
कार्त्तुत्वादेर्मेदात्तमिदं श्रोत्रात्क भवतीत्यर्थ ॥ ४४ ॥

ज्ञान निरुपगति—जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितु-
मा—जननामिति । तत्रहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीति
सुदोषगिगन्धादि- यदा विपयोक्तेति तदा सूर्यगि-
गन्धादिना घटादे सद्यन्वो वाच्य स च सजीवादिर्न सद्य-
वतीति वाच्य एव तत्त्वत्क द्वागति, इत्यत्र तस्यास्य-
त्वमपि सद्यत् । प्रमाणात्तरं दर्शयति -परापरत्वेति ।
परत्वापरत्वयोरे प्रमाणात्तरं निमित्त एत एव परत्वापर-
त्वयोरेवमपि प्रमाणात्तरयोराद्ययो नाप्युपगतिरिति इत्यत्र
इति भावः । ननु एतच्च वाच्यमिति नानादिभिरपि
वर्तमानमप्येता न स्यादत आह—नानादिरिति । वाच्यं
श्रीति उपाधिरिति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति ।
एतच्च विभक्त्यापि वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति ।
निरुपगतिर्न वा परत्वापरत्वयोरेवमपि इत्यत्र निमित्त एव
इति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति ।
इति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति ।
इति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति ।
इति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति वाच्यमिति ।

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ।

उपाधिभेदाटिकापि प्राच्यादिव्यप्रदेशभाक् ॥ ४६ ॥

आत्मेन्द्रियाद्यधिद्राता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

दिशं निरूपयति—दूरान्तिकेति । दूरत्वम् अन्तिकत्वञ्च
 दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्वृद्धेऽन्माधारण वीजं दिगिव ।
 दैशिकपरत्वापरत्वयोरममवायिकारणसयोगाश्रयतया दिक्
 सिध्यतीति भावः । नन्वेकैव दिक् यदि, तदा प्राचीप्रती
 च्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामित्यत आह—उपाधीति ।
 यत्पुरुषस्य उदयगिरिमन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची,
 उदयगिरिव्यवहिता च प्रतीची । एव तत्पुरुषीयसुमेरुसन्नि-
 हिता दिगुदोची, तद्वावहिता त्ववाची । “सर्वेषामिव
 वर्षाणां मेरुरुत्तरत स्थितः” इति नियमात् ॥ ४६ । ४६ ॥

आत्मानं निरूपयति—आत्मेन्द्रियेति । आत्मत्वजातिस्तु
 सुखदुःखादिममवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति । ईश्वरे-
 ऽपि सा जातिरस्येव । अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुख-
 दुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति
 नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे त्वीश्वरे सा जातिर्नास्येव
 प्रमाणाभावात् । न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभ-
 जनादिति वदन्ति—इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य
 च परम्परया चैतन्यसम्पादक । यद्यप्यात्मनि “अहं जाने
 अहं सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्येव तथापि विप्रति-
 पन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति

शरीरस्य न चैतन्यं षड्तेषु व्यभिचारतः ।

तथात्वञ्चेद्दिन्द्रियाणामुपज्ञाते कथं स्मृतिः ? ॥४८॥

प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति—करण-
मिति । कुठारादीना द्विदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण
फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीना ज्ञानकरणानां फलो-
पधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता
कल्प्यते । ४७ ।

ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह—शरीरस्येति ।
ननु चैतन्य ज्ञानादिकमेव सुप्तात्मना त्वन्मत इव नृत-
शरीराणामपि तदभावे वा चितिः, प्राणाभावेन ज्ञाना-
भावस्य सिद्धेरिति चेन्न । शरीरस्य चैतन्ये वान्ये विलोकि-
तस्य स्याविरि अस्मानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयै-
रत्यादविनाशगान्त्वित्वात् न च पूर्वशरीरोत्पन्नमन्त्रारण्य
हितोपशरि सम्भार उपपद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसम्भार
वन्पने शरीरात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये दाल्ब्यस्य स्तनपा-
नादौ प्रहृष्टिर्न स्यात् इष्टमाधनताज्ञानस्य तर्हेतुत्वात्
दानानिष्टमाधनताकारवाभावात् सम्भर्ते जन्मान्तरानुभूते-
ष्टमाधनत्वस्य तदानीं स्मरणत्वे प्रहृष्टिः । न च जन्मान्तरा-
नुभूतमन्दरपि कार्यतामिति वाच्यम्, उद्बोधजाभयात् ।
अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टिर्बोधोपधय वक्ष्यते, इत्यह
सम्भारस्यानादिकदा आत्मनोपि अनादित्वविही एना
दिभावस्य नास्मात्प्रथात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु
एषरादीना ज्ञानादौ करणत्वं कर्त्तृत्वं दाह्यु विरिधे

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनन्त्यात् तदा भवेत् ॥४८॥

साधकाभावात्तत्र आह—तथात्तमिति । तथात्वं चेतनमित्यने-
उपपाते नाग्रे मति अर्थात्तदगदीनाभ्यं, तत्रं स्मृतिः ? परं
चक्षुषा साक्षात्कृताना ज्ञानाऽभावे स्मरणं न स्यात्, अत्र
भपितुरभावात् प्रत्यक्षदृश्य अन्तेन स्मरणामभवात् अत्र
भयस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कारिकाकारणभावादिति
भावः ॥ ४८ ॥

ननु चक्षुरादीना चेतन्यं मानु मनसस्तु नित्यस्य चेतन्यं
स्यात् अत आह—मनोऽपीति । न तथा न चेतनं ज्ञानादीति
मनसोऽणुत्वात् प्रत्ये च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञान-
सुम्नादिमत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा मनसोऽणुत्व
तथा वक्ष्यते ।

नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात्
चेतनत्वम् । ज्ञानसुम्नादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः, तस्यापि
भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरविज्ञाने हेतु-
त्वात् सुषुप्तावध्यालयविज्ञानधारा निरात्राधैव सुगमद-
वासनाया वसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्त-
रोत्तरविज्ञाने सद्भ्रान्तत्वानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न,
तस्य जगद्विषयत्वे सार्वज्ञापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनि-
गमनाभावात् । सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः । तदानी
निराकारा चित्तन्ततिरनुवर्त्तत इति चेन्न, तस्य स्वप्रकाशत्वे
प्रमाणाभावात्, अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न
॥ ४९ ॥ विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्य
घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष

एवायं विज्ञानस्येति चेत् क्रियमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन नातिरिच्यते चेत्तर्हि सन्नूहान्मवने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्. अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न. नीलत्वादीना विरुद्धानामेकस्मिन्नमभावेशात् इतरथा विरोधस्यैव दुरूपपन्नत्वात्. न च वासनासद्म. न भवति मातृपुत्रयोरपि वासनासद्मप्रसङ्गात् न च उग्रदानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनाया. सद्मनामन्मवात् उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव सद्म इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदानन्तरप्रसङ्गः. कश्चिद्विज्ञानेऽतिशयविशेष कल्पगत इति चेन्न. मानाभावान् कल्पनागौरवाच्च. एतेन कश्चिद्विज्ञानेऽतिशये चैतन्मपि प्रत्युक्तं गौरवात्तिशये मानाभावाच्च । वाञ्छादावपि महत्कारिणमवधानादेवोपपत्तेः दुर्बद्रूपत्वात् जल्पनाच्च । अन्तु तर्हि कश्चिद्विज्ञाने गौरवाच्चित्त्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशो वा अरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न. तस्य विषयत्वामन्मवच्छेदितत्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयत्वस्याप्यनुभवात् अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मणो जीवेषु गीयद्युज्यते ज्ञानज्ञानरहितत्वाददित्वादिभिर्जीवानां भेदतिरो सुतरामात्मानमेवेत्युच्यते तस्य मोक्षानुपपत्तेः तेषां च भेदोऽपि नोऽपि तदभेदेन तदाद्यत्वं प्रतिपादयन् नीतिं अमेदभावेन च तन्निवृत्तमिति उच्यते । अन्तरं सद्मे एव ज्ञानमिति ननुर्वा

इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यास्यत्वेव । न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं, तत्र निडेर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवत् द्वित्वाभावेऽपि हयात्मकी ताविति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकारणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावो व्यक्ति-हयात्मको द्वित्वमप्युच्यतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजनयोर्न गन्ध इति वदुभय नैकमित्यस्य, सर्वजनमिदत्वात् योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखादिना सास्यं प्रतिपादयति सम्पदाधिक्ये, पुरोहितोऽयं राजा मंष्टत, इतिवत् अतएव “निरञ्जन. परमं सास्यमुपैतीति” श्रूयते । ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा, किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, “यः सर्वज्ञ” इत्यनुरोधात् आनन्दम् इत्यस्यापि आनन्दवदित्यर्थः । अशं आदित्वान्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात्, अन्यथा पुल्लिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखभावे उपचर्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत्, दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात् अस्तु वा तस्मिन्मानन्दो न त्वसी आनन्दमित्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययविरोधात् । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्यान्न विभेति कदाचन” इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति सङ्क्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः, किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानु-
गात्त्या तत् कल्पान्तम् । बुद्धिश्च पुरुषः पश्यन्तः परिणामः ।

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुरुर्योगतः ॥ ४६ ॥

सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्तत्त्वान्तत्वाभ्यां पुरु-
षस्य सत्तारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परि-
णतिज्ञानरूपा घटादिना सस्वन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभि-
मानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च । भेदाग्रहात् समेदं कर्तव्य-
मिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रति-
विम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव सुखोपरागः । इदमिति विष-
योपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको
निम्बासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा । कर्तव्यमिति व्या-
पारावेशः । तेनांशद्वयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन
पुरुषस्यातात्त्विक सस्वन्धो दर्पणमलिनिम्बेव सुखस्योप-
लब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नधर्माधर्मा
श्रपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरस्येन प्रतीतिः ।

न च बुद्धिश्चेतनापरिणामित्वादिति सांख्यमतमपा-
स्तम् । कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिक-
रस्यप्रतीतिस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिः
बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यांशे किं
नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्-
पूर्वमन्सारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धे-
रचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न । अस्मिन्ने
कर्तृजन्यत्वे मानाभावात् । वोतरागजन्मादग्नादनादि-
त्वम् । अनादिर्नाशासम्भवादित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादि-
कल्पनेन । न च

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥”

इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । प्रकृतेरदृष्टस्य ।
दृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः । कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव ।
तदर्थत्वात् “तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलम्
इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपाख्यानः
इति संक्षेपः ।

धर्माधर्माश्रय इति । आत्मैत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदा
श्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरेण भोगानुप्रतीते
विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेन
प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्कारोमि इत्यादि
प्रतीतेः ॥ ४८ ॥

प्रवृत्तौति । अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनु-
यते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा । ज्ञानिच्छाप्रयत्नादीनां देहे
स्थोक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नसाध्यत्वात् । चेष्टया
वानात्माप्यनुमीयत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—रथो
यद्यपि रथकर्मचेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा र-
थिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परमात्मार्थ-
भावः ।

अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्या-
विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभि-

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

अहङ्कारस्याग्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥”

इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । प्रकृतेरदृष्टस्य । गुणै
दृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः । कर्ताहं कर्ताहमेव । इत्य
तदर्थत्वात् “तत्रैवं मति कर्तारमात्मानं केवलम्
इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाह
इति संक्षेप ।

धर्माधर्माद्यय इति । आत्मैत्यनुपज्यते । शरीरस्य तदा
अयत्वे देहान्तरकृतकर्मणा देहान्तरेण भोगानुपपत्तं ।
विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्म-
प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जानि अहङ्कारोमि इत्यादि
प्रतीतेः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्तौति । अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमे-
यते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादौनां देहे अभाव
स्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नसाध्यत्वात् । चेष्टया प्रवृ-
वानात्माप्यनुमीयत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—रथेति ।
यद्यपि रथकर्मचेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सा-
धिर्ययाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परमात्मापीति
भावः ।

अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याग्रयो
विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभिन्ने

घाणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं च शक्तिं भजत ॥ ५२ ॥

घाम्भ्य गौत्रो गन्धो गन्धत्वादिर्नपि स्यात् ।

तथा रसो रसज्ञायाभ्यां गन्धोऽपि च शक्तेः ॥ ५३ ॥

यज्ज्ञानं तदेवामिति । न च साक्षात् शक्तिर्न च
 कान्मितावशामिति वाच्यं साक्षात्ज्ञानं च न प्रत्यक्षं
 षजातिमत्त्वस्य विधानतस्तथा । अथवा शक्तिजातक
 णकं ज्ञानममिति । एवं साक्षात्प्रज्ञानकरणतः ज्ञानस्य
 मिति । साक्षात्प्रज्ञानकरणकं ज्ञानं साक्षात् । तदुक्तं य
 किञ्चिदनुमितिशक्तिमादाय तदनुमितिशक्तिर्न सति शक्ति
 चित् प्रत्यक्षशक्तिमादाय तदनुमितिशक्तिमत्त्वमनुमिति
 तम् । एवं यत्किञ्चित् प्रत्यक्षादिमादाय तदनुमितिशक्ति
 मति यत्किञ्चिदनुमितिशक्तिमादाय तदनुमितिशक्तिमत्त्व
 प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति । घाणजादीति घाण
 रामनं चाक्षुषं स्यात् न चोक्तं मानमिति घाण
 प्रत्यक्षम् । न चैतदप्रत्यक्षस्याधिभजनाश्रयत्वम् । अन्यप्रत्य
 क्षस्यैव निरूपणायत्वात् उक्तसूत्रानुसारात् ॥ ५२ ॥

घाणस्येति । गात्र इति ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादि
 रिति आदिपदात् सुरभित्वासुरभित्वपरिग्रहः । गन्धस्य
 प्रत्यक्षत्वात्तदनुमितिशक्तिरपि प्रत्यक्षा । गन्धाश्रयग्रहणे तु
 घाणस्य न नासर्थमिति बोध्यम् । तथा रस इति रसत्वा
 दिसहित इत्यर्थः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः । तथा शब्द
 रिसहितः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्येः ।
विभागसंयोगपरापरत्व-

सैहद्रवत्वं परिभाषणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम् ।

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकीद्भूतरूपयोः ॥५५॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

उद्भूतरूपमिति । श्रोत्रोष्मादादनुद्भूतरूपमिति न
चाक्षुष प्रत्यक्षम् । तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति ॥ ५४ ॥

याग्येति । पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तितया ग्राह्यम् ।
तादृशं योग्यवृत्तिमित्यर्थः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह
गृह्णाति श्रान्तीकसंयोग उद्भूतरूपञ्च चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति
कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तथाः समवायसम्बन्धेन
कारणम् । द्रव्यमसवेतप्रत्यक्षं प्रति स्वान्वयसमवायसम्ब-
न्धेन द्रव्यमसवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वान्वयसम-
वेतसमवायसम्बन्धेनेति ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरस्त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भूत-
स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वगदिसहितः । रूपान्यदिति रूपभिर्द्र-
व्यत्वादिभिर्द्रव्यं चाक्षुषो यत् योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि
ग्राह्यम् । तथा च पृथक्त्वादिन्स्पर्शादयो ये चाक्षुर्ग्राह्या गुणा
उक्ता एव क्रिया एव जातयो योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या
इति । इत्यापि त्वगिन्द्रियजन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणं

रूपान्यच्चक्षुःश्रोत्रयोर्ग्यं रूपत्वतापि कारणम् ।

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

तथा च वह्निरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति नवोनाम्नु वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं न कारणं भाषासा-
किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शं कारणम् अत्र यव्यतिरेकात् । वह्निरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं का-
णमिति चेत् न किञ्चिदात्मवृत्तिगण्डनिर्वाणविशेषणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे नाववमिति चेद-
वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गाद्विष्टापत्तिरिति चेत् स्पर्श-
एव लाघवात् कारणमस्तु प्रभाषा अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्ति-
रित्येव किं न स्यात् । तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं-
स्यृश्यामीति प्रत्ययस्य सत्त्वात् वायोरपि प्रत्यक्षं भवत्येव ।
वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे तु न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वं-
वायुप्रभयोरैकत्वं गृह्यत एव क्वचित् द्वित्वाटिकमपि क्वचित्-
संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्वाद् ॥ ५६ ॥

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणमिति त्वज्ञानःसंयोगो-
ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः किं ततः प्रमाणं सुपुस्तिकाले-
त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानजननमिति ।
ननु सुपुस्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूप स्मरणरूप-
वा । नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् । तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे-
चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न-
चाक्षुषादिप्रत्यक्षं ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं ज्ञाना-
द्यभावे च नात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावात्

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ५७
ज्ञानं यद्विर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

नानुमिति सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः पदज्ञाना-
भावात् न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावात् नानुभव ।
उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । मैव सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्ने-
च्छादिव्यक्तेस्तत्तत्स्वन्वेनात्मनश्च प्रत्यक्षपसङ्गात् तदती-
न्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव
जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्गनः-
नयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले
स्पर्शनप्रत्यक्षं स्यात् । विषयत्वकर्मयोगस्य त्वङ्गनःस योगस्य
च सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकस्यपि वा न स्यादिति ।
अत्र केचित् पूर्वाक्तयुक्त्या त्वङ्गनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे
चाक्षुषादिमातृग्राह्ये स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरो-
धात् कल्पयति इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधात् चर्मात्मन-
संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्पयन् चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्ग-
नःसंयोगाभावाच्च स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति । मनोग्राह्यं
सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिरिति मनोऽन्यप्रत्यक्ष-
विषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञानम् । कृतिः प्रयत्नः । एव नृप-
त्वादिकस्यपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यं
किन्तु मनोमात्रस्य गौचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वात् अत्र
नोक्तं । ५७ ।

ज्ञानं यद्विर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते इति ।
सुषुप्त्यनुरोधात् चर्मात्मनः संयोगस्य गौचर इत्याकारेण पदत्वादिर्विनिर्दि-

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं कारणं मतम् ॥ ५८ ॥

ज्ञानं न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वाद्विज्ञानाभावात् ।
विशिष्टवृत्तौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमतो
घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं जायते तदेव निर्वि-
कल्पकात्मकं तत्र न प्रत्यक्षं तथा हि विषयानवगाहि-
ज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्यक्षात्
तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते । ज्ञाने घटस्तत्र घटत्व
यः प्रकार स एव विशेषणमित्युच्यते । विशेषणे यद्विशे-
षणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकं ज्ञान विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकारणम् । निर्वि-
कल्पके च घटत्वादिक न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्ट-
घटादिवैशिष्ट्यभान न सम्भवति । घटत्वाद्यप्रकारकं घटा-
दिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति जालतिरिक्तपटार्थज्ञानस्य
किञ्चिदर्थप्रकारकत्वनियमात् । महत्त्वम् । षड्विधे हेतु-
रिति द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्व समवायसम्बन्धेन कारणं द्रव्य-
समवेताना जातिगुणकर्मणा प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्ब-
न्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेताना गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीना
प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति ।
इन्द्रियमिति अत्रापि षड्विध इति अनुपज्यते । इन्द्रिय-
त्वन्तु न जातिः । पृथिवीत्वादिना सादृश्यप्रसङ्गात् ।
'तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानका-
न. योगाश्रयत्वम् आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्-
भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे सत्त्वात् शब्देतरिति विशे-

विषयेन्द्रियसम्बन्धी व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।

द्रव्यग्रहसु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तदापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

पशुस्य रणदिग्द्युषि मत्वात् उद्भूतेति उद्भूतत्वं न
जातिः शुक्त्वादिना मद्भूतात् । न च शुक्त्वादिद्व्याप्य
नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् उद्भूतरूपत्वादिना चाङ्ग-
पाटी जनकतानुपपत्तेः । किन्तु शुक्त्वादिद्व्याप्यमनुद्-
भूतत्वं नाना तदभावकृच्छ्रोद्भूतत्वम् । तत्र संयोगा-
दावपि । तथा च शब्देतरोद्भूतगुण संयोगादिद्व्य-
रादेरस्यतो विशेषेति कालाटिवारणाय विशेष्यत्वम् ।
इन्द्रियादयवविषयसंयोगस्यापि प्राचा मते प्रत्यक्षजनक-
त्वात् इन्द्रियादयववारणाय कालाटी रूपाभादप्रत्यक्ष-
मन्निवर्षद्वयतया कारणोद्भूतद्व्युत्पत्तिसंयोगाद्याश्रयस्य का-
लाट्ये कारणाय मनोपटं ज्ञानवरणमित्यापि तदवारणाय ।
वरणमिति अनाधारण वारण वरणम् । अनाधारणत्वं
व्यापारदत्तम् । ५८ ।

विषयेन्द्रियसम्बन्धी व्यापारः सोऽपि षड्विधः इति
व्यापारः मन्निवर्षं षड्विधं मन्निवर्षमदारणद्वारा दर्श-
यत इत्यर्थः इति । इत्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगदत्तं तद्व्यव-
र्षप्रत्यक्षम् इन्द्रियसंयोगदत्तस्य अर्थः इति । इत्य-
र्थम् । तद्व्यवर्षम् इति अर्थम् । अर्थम् । अर्थम् । अर्थम् ।
इति अर्थम् । अर्थम् । अर्थम् । अर्थम् । अर्थम् । अर्थम् ।

महत्त्वं पङ्क्तिविधे हेतुरिन्द्रियं कारणं मतम् ॥ पू८॥

ज्ञानं न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादिज्ञानाभावात् ।
विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमतो
घटघटत्वयोर्विशिष्टानवगाहि ज्ञानं जायते तदेव निर्वि-
कल्पकात्मकं तच्च न प्रत्यक्षं तथा हि विषयानवगाहि-
ज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्यक्षात्
तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते । ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं
यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते । विशेषणे यद्विशे-
षणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकारणम् । निर्वि-
कल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्ट-
घटादिवैशिष्ट्यभानं न सम्भवति । घटत्वाद्यप्रकारकं घटा-
दिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति जात्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य
किञ्चिदमीप्रकारकत्वनियमात् । महत्त्वम् । पङ्क्तिविधे हेतु-
रिति द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणं द्रव्य-
समवेतानां जातिगुणकर्मणा प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्ब-
न्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनां
प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति ।
इन्द्रियमिति अत्रापि पङ्क्तिविधे इति अनुपपद्यते । इन्द्रिय-
त्वन्तु न जातिः । पृथिवीत्वादिना साद्रव्यप्रसङ्गात् ।
किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानका-
मनसयोगाश्रयत्वम् आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्-
भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे महत्त्वात् शब्देतरिति विशेषे-

विषयेन्द्रियसम्बन्धी व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥ ५६ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

पशुपत्य रूपादेवञ्चपि सत्त्वात् उद्भूतेति उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना मङ्गरात् । न च शुक्लत्वादिब्याप्य नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यं उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षु-
पादौ जनकतानुपपत्तेः । किन्तु शुक्लत्वादिब्याप्यमनुद्-
भूतत्वं नाना तदभावकूटञ्चोद्भूतत्वम् । तच्च संयोगा-
दावपि । तथा च शब्देतरोद्भूतगुणं संयोगादिञ्चक्षु-
रादेरन्वयतीति विशेषेति कालादिवारणाय विशेष्यदलम् ।
इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचा मते प्रत्यक्षजनक-
त्वात् इन्द्रियावयववारणाय कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे
सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाद्याद्यस्य का-
लादेव वारणाय मनःपदं ज्ञानकरणमित्यपि तद्वारणाय ।
करणमिति असाधारणं कारणं कारणम् । असाधारणत्वं
व्यापारवत्त्वं ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसम्बन्धी व्यापारः सोऽपि षड्विध इति
व्यापार सन्निकर्षः षड्विधं सन्निकर्षनुदाहरणद्वारा दर्श-
यति द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यं द्रव्यसम-
वेतप्रत्यक्षम् इन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तु-
तस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगं वारणम् । द्रव्यसमवेत-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायं कारणं द्रव्यसमवेतसमवेत-

तद्दृष्टीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

विशेषणतया तद्वद्भावानां ग्रही भवेत् ॥ ६१ ॥

चाक्षुषं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विधि-
 यैव कार्यकारणभावः परन्तु । परमाणुनीले नीलत्वं
 पृथिवोपरमाणौ पृथिवीत्वञ्च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र
 परम्परया उद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च विद्य-
 मानत्वात् । तथा हि नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले पर-
 माणुनीले च वर्तते । तथा च महत्त्वसम्बन्धो घटनील-
 मादाय वर्तते रूपसम्बन्धस्तूभयमादायैव वर्तते एवं पृथि-
 वीत्वे घटादिकमादाय महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः । एवं वायौ
 तटीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षे स्यात् तस्मादुद्भूत-
 रूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसम-
 वेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्य-
 समवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्यञ्च परमाणु-
 नीलादौ न नीलत्वादियहः । परमाणुचक्षुःसंयोगस्य
 महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् एवं वाय्वादौ न महत्त्वादिचाक्षुषं
 तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र
 घटस्य मध्यावच्छेदनालीकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु वाह्याव-
 च्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादानालीकसंयोगावच्छिन्नत्वं
 चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एव द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्-
 र्थे ग. कारण द्रव्यसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसम-

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

यदि स्यादुपलभ्येत इति अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धि
कारणम् । तथा हि भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटा
भावादिक न ज्ञायते तेनाभावोपलभ्ये प्रतियोग्युपलम्भा-
भावः कारणम् तत्रापि योग्यताप्यपेक्षिता । सा च प्रतियो-
गिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थं च प्रति-
योगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रति-
योगौ यस्य स उपलम्भाभावोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः । तथा हि
यत्रालोकसंयोगादिक वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि
उपलभ्येत इत्यापादयितुं शक्यते । तत्र घटाभावादि-
प्रत्यक्षं भवति अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते इति ।
तेन घटाभावादेरन्धकारे चाक्षुषप्रत्यक्षं न स्पर्शनप्रत्यक्षं
भवत्येव । आलाकमंयोगं विनापि स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापाद-
यितुं शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तदभावस्तु न
प्रत्यक्षः । तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात्
वायौ रूपाभावः । पापाणे सौरभाभावः । गुडे तिक्ता
भावः । श्रोत्रे शब्दाभावः । आत्मनि सुखाभावः । एव
मादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्य-
त्वात् । मंसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता । अन्यो-
न्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता । अतः स्तभादीं

अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ॥६३॥

प्रत्यङ्गं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षा वर्णिताः । अलौकिकसन्निकर्षानिदानीं वदति । अलौकिक इति । व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षणेति । सामान्यं लक्षणं यस्या इत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यामत्तिरित्यर्थो लभ्यते । तच्चन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारोभूतं बोध्यम् । तथाहि यत्र इन्द्रियसयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातम् । तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः । धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूम इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदि इन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्यते तदा धूमोपलक्षिते धूमत्वश्चानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् । तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसम्बन्धाभावात् । सम्भते तु इन्द्रियसम्बद्धं धूमोपलक्षणं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारोभूतं धूमत्वं प्रत्यामत्तिः । इन्द्रियसम्बन्धो लौकिको ग्राह्यः । घटश्च वहिरिन्द्रियखले । मानसखले तु ज्ञानप्रकारीभूतसामान्यमात्रं प्रत्यामत्तिः । अत्र शब्दादिना यत्किञ्चित् पिशाचाद्युपस्थितौ मानसः सकलपिशाचादिवोध उपपद्यते । परन्तु सामान्या भावः सामान्यम् । तच्च क्वचिन्नित्य धूमत्वादि ज्ञानविज्ञानित्यं घटादि । यद्वैकी घटः नयोगेन भूतले समवायेऽप्यप्यले जातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्वदवता भूतलादीना अपालादीना वा ज्ञानं

यदि स्यादुपलभ्येतेष्वं चत प्रमज्जते ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवति ॥ ६२ ॥

यदि स्यादुपलभ्येते इति अभावप्रत्यये योग्यादुपलभ्येते
कारणम् । तथा हि भवन्नादौ घटादिज्ञाने ज्ञाने ह्य
भाष्यादिकं न ज्ञायते तेषामभावोपलक्षणं प्रतियोग्यत्वम् ।
भाष्यकारणम् तत्रापि योग्यतापेक्षिता । सा च प्रतियो
गित्वप्रमत्तनप्रमत्तितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थे च प्रति
योगिनो घटादे मत्त्वप्रमत्तया प्रमत्तित उपलभ्यरूपं प्रति
योगो यस्य स उपलभ्याभावोऽभावप्रत्यये हेतुः । तथा हि
यवानोक्तमयागादिकं वचते तत्र यद्यत्र घटः स्यात् तदि
उपलभ्येत इत्यापादयितुं शक्यते । तत्र घटाभावादि
चक्षुः भवति अन्यकारं तु नापादयितुं शक्यते ।
घटाभावादेरन्यकारं चाक्षुःप्रत्यक्षं न स्पर्शनप्रत्यक्ष
येव । श्रानाकमंयोग विनापि स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापाद
शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न
। तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् ।
रूपाभावः । पापाणे सौरभाभावः । गुडे तिल्ला-
चोत्रे शब्दाभावः । आत्मनि सुखाभावः । एव
दिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्य-
संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनी योग्यता । अन्यो-
त्त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता । अतः स्तम्भादी
दोऽपि चक्षु पा गृह्यत एव ॥ ६३ ॥

योगो विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

एतन्नापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह ।
 वेदो यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानरूप इति । सामान्य-
 नक्षत्रा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति । ज्ञान-
 नक्षत्रा प्रत्यासत्तिस्तु ग्रहणद्वयं ज्ञान तस्यैव प्रत्यासत्ति-
 रिति । अत्राद्यन्तः । प्रत्येकं सन्निकर्षे विना भागं न सन्न-
 वति । तदा च सामान्यनक्षत्रा विना धूमत्वेन सकल-
 धूमना वह्निरेव सन्नवह्नीनाश्च भागं कथं भवेत् तदर्थं
 सामान्यनक्षत्रा स्वीक्रियेत । न च सकलवह्निधूमभानाभावि-
 का इतिरिति वाच्यं प्रत्येकधूमे वह्निस्त्वन्वस्य गृहीत-
 त्वात् इत्यधूमस्य चानुसम्भितत्वाद्दृशो वह्निव्याप्यो न वेति
 सन्ननुसम्भे । सन्नं तु सामान्यनक्षत्राया सकलधूमो-
 परिशीलौ वानालगणपट्टेनानुसम्भे वह्निव्याप्यत्वस्यैव
 सम्भवति । न च सामान्यनक्षत्रास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकल-
 पट्टे ज्ञाने सर्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन सकल-
 पट्टे इति हि विनियम सकलपट्टाद्यानामज्ञानत्वेन नाह-
 इति वात् । एतज्ज्ञानरूपत्वाया अस्वीकारे इति सन्न-
 रिति ज्ञाने हीरभस्य भागं कथं स्यात् । यद्यपि सामान्य-
 नक्षत्राया हीरभभागं सम्भवति तथापि हीरभत्वस्य भागं
 ज्ञानरूपत्वाया । एत एव धूमत्वेन धूमोपट्टेन ज्ञानं तत्र
 हीरभस्य नक्षत्रस्यैव भागं ज्ञानरूपत्वाया ।

यथाहीरं हीरभस्य इति यथाश्वत्थस्य हीरभ-
 स्य इति तु यथाश्वत्थस्य हीरभस्य इति यथाश्वत्थस्य हीरभ-
 स्य इति

आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियगतद्वर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

भवति । अत्रेदं बोध्यं सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते ।
सम्बन्धेन अधिकरणानां प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥

किन्तु यत्र तद्वटनाशानन्तरं तद्वटवतः स्मरणं जातं ।
सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्वटवतां भानं न स्यात् । सामान्यस्य तदानीमभावात् ।

किञ्च इन्द्रियमस्वहविशेष्यकं घट इति यत्र ज्ञानम् तत्र एतद्वटवतः इन्द्रियमस्वन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीमृतमात्मन्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जायते । तच्चात् नामाद्व्यसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणत्वज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह । आसत्तिरित्यादि । लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिवहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किञ्चिद्वर्णिगि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानसामग्रीः । अपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् । तेनान्कारादीनां चक्षुरादिना तादृशज्ञानं न जायते ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यः

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतौऽपरः ।

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधौर्भवत् ॥६६॥

अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न हि ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥६७॥

इति । युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यं
भावः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा भानमिति । योगाभ्यामवशीकृतमात्म
समाधिसमासादितविविधसिद्धियुक्त इत्युच्यते । अत्र
विशिष्टयोगवत्त्वाद् वियुक्त इत्यप्युच्यते । सर्वदेति । चिन्ता
सहकारिणं विनेत्यर्थः । भान सर्वविषयाणां प्रत्यक्षं
अपरो युञ्जानो विषयव्यावृत्तमानसः । चिन्ता ध्यान मन्त्र
सप्तदेकाग्रीकरणम् । तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्माव्यवहिक
विप्रकृष्टानर्थान् प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।

अनुमितिं व्युत्पादयति । व्यापारस्त्विति । अनुमाया
अनुमिती व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः । तद्व
हि येन पुरुषेण महानमादौ धूमे वल्लेख्यासिष्टेः शीता पश्या
स एव पुरुषः क्वचित् पर्यतादौ अविच्छिन्नमूलां धूमनेकां
पश्यति तदनन्तरं धूमो वल्लेख्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिप्रमाण
भवति । तस्माच्च वल्लेख्याप्यधमयानयमिति ज्ञानं भवति स
एव परामर्श इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्यतोऽयं वल्लिमानिति ज्ञानं
ज्ञायते । तदेवानुमितिः । अत्र प्राचीनान् व्याप्यत्येन
ज्ञायमानं धूमादिकमनुमितिकरणम् । तद् दृषयति ज्ञाय
मानमिति ।

व्याप्तस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

व्याप्तिस्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वं प्रकीर्तितम् ।

यद्वा साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिवाह । अनागतादीति ।
यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात् तदा अनागतेन विनष्टेन वा
लिङ्गेन अनुमितिर्न स्यात् । अनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य
तटानीमभावात् ॥ ६६ । ६७ ॥

व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीरिति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण
सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानसनुमितिजनकम् । तत्र व्याप्यः
पक्ष इति ज्ञानम् । पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञान वा । अनु-
मितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यम् इत्या-
कारिका । पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षे साध्यवानि-
त्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षे साध्यवानित्ये-
वानुमितिरित्यन्ये । नमु वद्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
ज्ञान विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्ष ततो धूमो
यद्विव्याप्य इति स्मरणं भवति तत्र ज्ञानहयादनुमितिदर्श-
नात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यादगाहिज्ञानं सर्वत्र न धार्यं
विना व्याप्यतावत्पक्षकारवपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कार-
णत्वम् शक्यमवस्थात्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्याज्ञानवत्पक्षे नौगवा-
इति चेत् । व्याप्यतावत्पक्षे तदाज्ञानेऽपि वद्विव्याप्यवानिति
ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः । व्याप्यतावत्पक्षे व्याप्तिवारवपक्षधर्म-
ज्ञानतरेणैव कारणत्वम् । विदु धूमवान् पर्वत इति ज्ञान-
वदनुमित्युत्पत्तेः । व्याप्यतावत्पक्षे तदाज्ञानेऽपि वद्विव्याप्यवानिति

धर्मज्ञानस्य सत्त्वात् । न च तदानीं गृह्यमाणस्य
 तावच्छेदकप्रकारकपञ्चमेताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वक्तुं
 वैवध्यं व्याप्तिग्रहे सैवस्य पञ्चमेताज्ञानादनुमितिं स-
 दिति । तदिदं तु तत्पुरुषोपयोग्यव्याप्यतावच्छेद-
 प्रकारकतत्पुरुषोपयोग्यपञ्चमेताज्ञानं तत्पुरुषोपयोग्यमिति हे-
 तुच्यते तदा अनन्तकार्यकारणभावः । समन्ते तु समन्ते
 व्याप्तिप्रकारकपञ्चमेताज्ञानं समवायेनानुमितिं कल्पे-
 त्यर्थं नानन्तकार्यकारणभावः । यदि तु व्याप्तिप्रकार-
 ज्ञानं पञ्चमेताज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते त-
 कार्थकारणभावद्वयं बद्धिव्याप्यो धूम आलोच्यमान् इति
 इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति । इत्यञ्च यत्र कल्प-
 तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम् । फलमुत्पन्नैरन्त-
 र्दोषत्वात् इति ।

व्याप्यो नाम व्याप्यादयः तत्र वा व्याप्तिरित्यत इव
 व्याप्तिरिति । साध्यवदन्येति । बद्धिमान् , धृमादित्ये-
 साध्यो बद्धिः । साध्यवान् महान्सादिः । तदन्यो ज-
 ङ्गमादिः । तदवृत्तित्वं धूमस्यति नञ्जलमन्वयः धूमव-
 बद्धेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयःपिण्डादौ बद्धिप्र-
 क्रातिव्याप्तिः । अत्र येन सत्त्वेन साध्यं तेनैव सत्त्वेन
 साध्यवान् दोषः । अन्यथा समवायसत्त्वेन बद्धिमा-
 वद्धेरवयवस्तदन्या महान्सादिः । तत्र धूमस्य विद-
 मानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यस्य साध्यवत्त्वावच्छि-
 दप्रतियोगिताकमेदवान् दोषः । तेन यत्किञ्चिद्बद्धिमा-
 महान्सादिप्रबद्धिरे पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न चिति

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६६॥

येन सम्बन्धेन हेतुस्तेन सम्बन्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं
बोधन् तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवाय-
सम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न जतिः । साध्यवदन्यावृत्तित्वं साध्यव-
दन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावः । तेन धूमवान् वङ्गेरित्यत्र
साध्यवदन्यङ्गदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र
यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मोन्वत्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्ट-
सत्तायाः सत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाव-
वृत्तित्वं नास्तौति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं
वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति
फलितार्थः । ननु केवलान्वयिज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्या-
प्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । ६८ ।

किञ्च सत्तामान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामा-
न्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वा-
दव्याप्तिश्चात आह अथवा हेतुमन्निष्ठेति । हेतुमति निष्ठा
वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः । तथाच हेत्वधिकरण-
वृत्तिर्योऽभावः तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामा-
नाधिकरण्यं व्याप्तिः । यद्यपि वङ्गिमान् धूमादित्यादौ
हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वङ्गादं-
स्तात्यव्याप्तिः । न च समानाधिकरणवङ्गिधूमयोरेव व्याप्ति-
रिति वाच्यम् । तद्वङ्गेरप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्त्वेऽपि द्वयं
नास्तौति प्रतीतिः । गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तेश्च ।

नयोगिनत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । सत्त्वाधिकरणे गुणादौ
 यः सयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति
 वाच्यम् । हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य
 विवक्षितत्वात् । स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरण-
 वृत्त्यभाव इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यनधिकरण स्वप्रति-
 योगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
 नधिकरणं बोध्यम् । तेन विशिष्टनत्त्वादान् जातेरित्यादौ
 जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावप्रतियोगिसमाना-
 धिकरणत्वेऽपि न चति । एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
 प्रतियोग्यनधिकरणत्व बोध्यम् । तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वा-
 दित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासम्बन्धेन ज्ञाना-
 धिकरणत्वेऽपि न चतिः । इत्यञ्च वद्विमान् धूमादित्यादौ
 धूमाधिकरणे समवायेन वद्विविरहसत्त्वेऽपि न चतिः ।
 ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कश्चित् तत्-
 नामान्यस्य वा अनधिकरणत्वम् । यत्किञ्चिप्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नस्य वानधिकरणत्वमुक्तम् । आद्ये
 कपिसयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्तिः । कपिसयोगा-
 भावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो ह्यहत्तिरपि
 कपिसयोगो भवति तदनधिकरणश्च ह्यह इति । द्वितीये
 प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रतिहि । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्व-
 स्यहत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्कञ्च प्रतियोगिसमानाधिकरण-
 त्वात् । न च वद्विमान् धूमादित्यादौ घटाभावादे, पूर्व-
 स्यहत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्कञ्च प्रतियोग्यधिकरणत्व यद्यपि
 पवतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदप्रतियोग्य

नभिकरणवर्तितमस्त्विति प्रथमवर्तितवर्तितं चान्तम
 यथाभावे वा यथाभावस्तथा यथाभावात्कतथा यथा
 भावस्य वर्तितवर्तितं प्रतियोगी तदभितरणत गतिनादीनि
 क्रमेण प्रतियोगवर्तितवर्तितस्याप्रभित्वत्वात् । यदि च यथा
 भावादी यथाभावादिभिन्न इत्युच्यते तथापि प्रमाभावा
 वान् । यथाभावादिनादावव्याप्तिः । तत साध्यता
 च्छेदकसम्बन्ध स्वरूपसम्बन्धः । तेन मन्वान्नेन सर्व
 ज्ञेयाभावस्य च पूर्यद्योगवृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्कप्रति
 योग्यविकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति तृतीयं तु कपिमं
 योगाभाववान् आत्मत्वादिनादावव्याप्तिः । तवात्मवृत्ति-
 कपिमयोगाभावाभावः कपिमंयोगस्तस्य च गुणत्वात् तत्
 प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदव-
 च्छिन्नानधिकरणत्व हेत्वधिकरणस्यात्मन इति । सैवम् ।
 यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत-
 स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु
 कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राव्याप्तिः । प्रतियोगि-
 व्यधिकरणाभावाप्रमिद्धेहेत्वधिकरणस्य महाकालस्य त्रगदा-
 धारतया सर्वेषामभावाना साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालि-
 कविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित्
 महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरण-
 महाकालस्य घटाभावत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटा-
 नाधारत्वात् । महाकाले महाकालभेदाभावात् । वस्तु-
 तस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणी-
 भूतहेत्वधिकरणहृत्यभावप्रतियागितासामान्ये यत्सम्बन्धा-

सिद्धाधियपथा शून्या सिद्धियत्र न विद्यते ।

वच्छिन्नत्वयदन्नावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तौ न मन्वन्नेन तदन्मा-
वच्छिन्नस्य तत्र हेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । व्यापकनामानाधि-
करणाच्च व्याप्तिः । यत्तन्वन् साध्यतावच्छेदकत्वमन्वः ।
यदन्ने साध्यतावच्छेदकं तत्र यदि यदन्नावच्छिन्नत्वाभा-
वभावमित्युच्यते तदा नमवायेन यो वज्रभावस्तस्य प्रति-
योगितावच्छेदकमन्वन् नमवायस्त्वेन प्रतियोग्यनधिक-
रूपवेताद्विद्वन्निः स एव तदप्रतियोगितावच्छेदकश्च वज्रि-
त्वमित्यव्याप्तिः स्यात् । यदि च यत्तन्वन्नावच्छिन्नत्वाभाव-
नादनुच्यते तदा तादृशश्च संयोगेन घटाभावस्य प्रति-
योगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वमस्त्वादव्याप्तिः स्यादत-
उभयनुपात्तम् । इत्यहं कालो घटवान् कालपरिभाषा-
दित्यादौ संयोगसम्बन्धेन यो घटाभावस्तत्प्रतियोगिनो
घटस्यानधिकरणे महाकाले वक्तव्यं स एव संयोगेन
घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
घटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावमस्त्वादव्याप्तिः । धूमवान् वज्रे-
रित्यादावतिव्याप्तिवारणाय नामान्यपदनुपादनम् । ननु
प्रनियवज्जिमान् धूमरित्यादौ प्रनियवज्जित्वावच्छिन्नत्वमप्र-
निदम् । गुरुधर्मस्यान्वच्छेदकत्वादिति चेन्न । कम्बुध्रीवा-
दिमान् नास्तीति प्रतीत्या कम्बुध्रीवादिमस्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताविषयोकरणेन गुरुधर्मस्यान्वच्छेदकत्वस्वीकारा-
दिति संक्षेपः । ६८ ६

पञ्चदशतिलमित्यत्र पञ्चत्वं किं तदाह । सिद्धाधियपथा

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

शून्या सिद्धिरित्यादि । सिषाधयिषाविरहविशिष्टाया
 सिद्धेरभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः । सिषाधयिषामत्रं
 न पक्षता । विनापि सिषाधयिषा घनगर्जितेन मेघानु-
 मानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवे-
 त्वेव । अतः सिषाधयिषा विरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विरोध-
 यम् । तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषाया
 सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र च सिषाधयिषाऽस्ति तत्र
 सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र च सिद्धिरस्ति सिषा-
 धयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता । सिषाधयिषाविरह
 विशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तर सिद्धिस्तत्र
 सिषाधयिषा यत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्तरानु-
 मितिः । यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति
 तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्धकाभावादेवा-
 नुमितिः । यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र
 परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति । एवमन्यत्रापि सिद्धि-
 काले परामर्शकाले वा न सिषाधयिषा योग्यविभुविशेष-
 गुणाना यौगपद्यनिपघात् कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं
 सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न । यत्र वद्विद्याप्यधूसवान् पर्वतो
 वद्विमानित्यनुमितिः सुखसाधनमिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ।
 ततः सिषाधयिषा । तत्र पक्षतासम्पत्तये सिषाधयिषा-
 विरहविशिष्टत्वविशेषणस्यावश्यकत्वादिति । अत्रेदं बोध्यं
 यादृशयादृशसिषाधयिषामत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यत्सिद्धिकारु

अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

मितिस्तादृशमिषाधयिषा-विरुद्ध-विशिष्ट-सिद्धभावस्तद्विहकानु-
मितौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिज्-
ज्ञानं जायतामितौच्छायामपि नानुमितिः । वद्विव्याप्यधूम-
वान् पवतो वद्विमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षादिभिन्नं वद्वि-
ज्ञानं जायतामितौच्छायान्तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे
आलोकेन वद्विमनुमिनोमि इति इच्छायामपि नानुमिति ।
मिषाधयिषाविरुद्धकाले यादृशनिश्चिन्सत्त्वे नानुमितिस्ता-
दृशो सिद्धिर्विशिष्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धिका वक्तव्या ।
तेन पर्वतस्त्रेजस्वी पाषाणमयो वद्विमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्य-
नुमितेर्न विरोध परन्तु पक्षतावच्छेदकमामानाधिकरूपेण
माध्यमिडावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् । पक्षता-
वच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
सिद्धिरेव प्रतिबन्धिका । पक्षतावच्छेदकमामानाधिकरूपे-
नानुमिति प्रति तु सिद्धिमात्र विरोधि । इदन्तु बोध्यम् ।
अथ पुरुषा न वेति सगयानन्तर यत्र पुरुषत्वव्याप्यपरादि-
मानयम् इति ज्ञान तद्वामत्यामनुसिक्ताया पुरुषत्वस्य
प्रत्यक्ष भवति न त्वनुमितिरतोऽनुमित्ताविरुद्धिनिष्ठ-
समानविषयप्रत्यक्षमासनां यामिनाजिज्ञासादिदत् स्त-
नदंश प्रतिपक्षिष्ये । एव परामर्शानन्तर दिनापि प्रत्य-
क्षेण पक्षादिप्रत्यक्षानुमिते । प्रत्यक्षेण विरुद्धिनिष्ठान-
सितिसामया सिद्धिष्यप्रत्यक्षं प्रतिबन्धिका । ७० ।

आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यात्साधारणो मतः ।
तथैवानुपसंहारौ विधानैकान्तिको भवेत् ॥७२॥

विरोधित्वं तेन एव हेतौ व्यभिचारग्रहे हेत्वन्तरिणानुमित्यु-
त्पन्नेन भावाद्यत्रगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमिति-
विरोधित्वाभावेऽपि न अतिरिति संज्ञेयः । यादृशपक्षसाध्य-
हेतौ यावन्तो दोषस्तावदन्योऽन्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् ।
पञ्चनयनानु तत्तन्मवस्यताभिप्रायेण । एवं साधारस्या-
दन्यतमत्वम् अनैकान्तिकत्वम् ॥ ७१ ॥

आद्य साधारण इत्यादि । साधारणं साध्यवदन्य-
वृत्तिहेतुः । तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः प्रियते । असा-
धारणः साध्यमानाधिकरणो हेतुः । तेन साध्यमानाना-
धिकरणग्रह प्रतिबध्यते । यथा गब्धो नित्यः शब्दत्वादि-
त्यादी न नामाधारत्वम् । गब्धोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादी
प्रमाधारत्वम् । अन्ये तु न प्रचाहतिरसाधारणः । नप-
चय निश्चिनसाध्यत्वम् । इत्यह गब्धोऽनित्यः शब्दत्वादि-
त्यादी एते यदा साध्यनिश्चयस्तदा नामाधारत्वं तत्र हेतु-
निश्चय इति इदंति । अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावा-
प्रतिरोधिनाध्यकादि । तेन च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः
प्रियते । विरुदस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतिरोधिः । अतएव
साध्याभावप्रमासमीचेन प्रतिबन्धकः । नत्प्रतिरोधे तु
प्रतिहेतु साध्याभावनाधयः । अत्र तु हेतुरेवेति विज्ञेयः ।
साध्याभावनाधय एव साध्यनाधयत्वेन उपलभ्य इत्यह-
विरोधात्साध्यव इति विज्ञेयः नत्प्रतिरोधे साध्याभाव-

कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाम्नु पञ्चधा ॥७॥

इत्यादि । तन्नवणन्तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिनिमित्ते
 धित्व तच्च तथाहि व्याभिचारादिविषयकत्वेन ।
 मितिविरोधित्वात्ते दोषाः । यद्विषयकत्वन्न यादृशविशिष्ट
 विषयकत्वं बोध्यम् । तेन बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधि
 ऽपि क्षतिः तत्र पर्वतो वज्रभाववानिति विशिष्टस्याप्रमिदत्वात्
 हेतुदोषाः न च वज्रभावव्याप्यपापाणमयत्ववान् पक्षे
 इति परामर्शकाले वज्रव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात् तत्र
 वज्रभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रमिदत्वादिनि
 वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अन्यथा बाधभ्रमस्याप्यनित्यदोष
 त्वापत्तेः । तस्मात् तत्र वज्रभावव्याप्यपापाणमयत्वक
 इति परामर्शकाले वज्रव्याप्यधूमस्य नाभासत्वं भ्रमादनु
 मितिप्रतिबन्धमात्रम् । हेतुस्तु न दुष्ट इति । इत्यत्र साध्या
 भाववदृष्टिहेत्वादिक दोषः तद्वत्ता च हेतौ येन केनपि
 सम्बन्धेनेति नव्याः । परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानु
 मितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम् । सत्प्रतिपक्षे विरो
 धिव्याप्त्यादिकमेव तथा । तद्वत्त्वं हेतोर्ज्ञानरूपसम्बन्धेन ।
 न चैवं वज्रिमान् धूमादित्यादौ बाधभ्रमे पक्षे साध्याभाव
 विषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वं
 स्यापि सत्त्वात् सङ्गतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
 तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात् । अत्र सत्प्रतिपक्षित इति
 व्यवहारेण तत्कल्पनात् । तत्र बाधितव्यवहाराभावादि
 त्याहुः । अनुमितिविरोधित्वञ्च अनुमितितत्कारणान्यतरं

आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यात्साधारणो मतः ।
तथैवानुपसंहारौ विधानैकान्तिको भवेत् ॥७२॥

विरोधित्वं तेन एकहेतौ व्यभिचारग्रहे हेत्वन्तरेणानुमित्यु-
त्पत्तेस्तः भावाद्यत्र गाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमिति-
विरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः । यादृशपक्षसाध्य-
हेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्योऽन्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् ।
पञ्चजननन्तु तत्तन्भवस्यलाभिप्रायेण । एवं साधारण्या-
यन्यतमत्वम् अनैकान्तिकत्वम् ॥ ७१ ॥

आद्य साधारण इत्यादि । साधारणः साध्यवदन्य-
वृत्तिहेतु । तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । असा-
धारणं साध्यमानानाधिकरण्यो हेतु । तेन साध्यसामाना-
धिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादि-
त्यादौ न चानाधारण्यम् । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ
असाधारण्यम् । अन्ये तु मर्यादाहृत्तिरसाधारणं । स्प-
क्षत्र निश्चिनसाध्यज्ञान् । इत्यत्र शब्दोऽनित्य शब्दत्वादि-
त्यादौ पक्षे यदा साध्यनिश्चयस्तदा नानाधारण्यं तत्र हेतु-
निश्चयादिति वदन्ति । अनुपसंहारौ च अत्यन्ताभावा-
प्रतियोगिनाध्यवादि । तेन च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध
क्रियते । विरहस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी । अथ
साध्याभासप्रमाणमाश्रीत्वेन प्रतिबन्धश्च । सत्प्रतिपक्षे तु
प्रतिपक्षे साध्याभावसाध्यश्च । इत्र तु हेतुर्हेति विरोधः ।
साध्याभाससाध्य एव साध्यसाध्यत्वेन उदन्तम् इत्यन्ति-
विरोधोपसंहारप्रत्यक्षेण सिद्धे । सत्प्रतिपक्षे साध्याभास-

व्याप्तिमान् यत् । यद्यन्तः प्रत्यक्षमनुभवः स्यात्
 नोपनिमित्तज्ञानेन भाष्याभावः तदा न च नोपनिमित्तज्ञानेन
 इत्यन्ते । यत् न च प्रत्यक्षभावः यद्यन्तः प्रत्यक्ष
 भाष्यानुमित्तप्रतिबन्धकत्वम् । यत् केचित् यथा यत्
 भाष्यानुमित्तज्ञानं तदनुमानेऽपि तदनुमित्तप्रतिबन्धकं
 यद्यत्तदनुमानं जायते । यथा च सत्यमिदं भाष्यानुमित्तप्रतिबन्धकं
 गह्वरतदनुमानं प्रित्तादिदोषं पातं गतं । इति चार्थः
 एव कोटिद्वयव्याप्यवत्तादृशेन कोटिद्वयप्रत्यक्षस्य संबन्धे
 भवति तथा सत्प्रतिबन्धकत्वे संगयानुमितिर्भवति
 यत्र पैककोटिद्वयव्याप्यवत्तादृशेन तत्रापि तदनुमित्तप्रतिबन्धकत्वे
 भानप्रतिबन्धकत्वं संगयः । फलवन्नेन चाधिकममद्वयत्वम्
 कन्पात इति यदन्ति । तत्र । तदनुमित्तप्रतिबन्धकत्वे
 सति तदनुमित्तप्रतिबन्धकत्वं संगयानुमित्तप्रतिबन्धकत्वं
 सन्निकर्षाजन्यदोषाविवेपजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता
 कता । लाघवात् । न तदनुमित्तप्रतिबन्धकत्वे संगयानुमित्तप्रतिबन्धकत्वं
 पृथक्प्रतिबन्धकता । गौरवात् । तथा च प्रतिबन्धकता
 सत्त्वात् कथमनुमितिः । न हि नैकिकमन्निकर्षजन्य
 प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिबन्धकत्वे संगयानुमिति प्रामाणिकता
 येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विवेपणीयं यत्र कोटिद्वयव्याप्य
 वत्तादृशं तत्रोभयत्रापामाख्यज्ञानात् संगयो नान्तर्यामि
 ऽऽहीताप्रामाख्यकस्यैव विराधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता
 दिति ।

आन्वयासिद्धाद्यन्यतमत्वमसिद्धत्वम् । आन्वयासिद्धि
 पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः । यत्र च काञ्चनस्य पर्वतो

वद्भिमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।

स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । अत्र च ज्ञेयो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यस्याभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुसत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।

साध्यामिद्विरपि व्याप्यत्वासिद्धिः सा साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः । तथा च काञ्चनमयवद्भिमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।

एव हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः । यथा च काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोज्ञानाभावात् तत्तत्हेतुकव्याप्तिज्ञानादिरभावः फलम् । एव वद्भिमान् नीलधूमादित्यादौ शुरुतया नीलधूमत्वं हेतुतावच्छेदकमिति व्याप्यत्वामिद्विरित्यपि वदन्ति ।

बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिति । एतस्यान्वयमितिप्रतिबन्धफलम् । तद्विहितताभावनिसयो लौकिकव्यभिचयार्थान्वयार्थविशेषान्वयतद्विहितज्ञानसात्त्विकविधीयते न तत्र सम्यग्साधारण्यं पक्षे साध्यतावच्छेदकज्ञानसमुच्चयव्यभिचयतद्विहितता बाधस्तुप्रतिबन्धोहेतुतावच्छेदकमिति वदन्ति । पक्षेप्रतिबन्धमेव एतद्विहिततावच्छेदकमिति वदन्ति । एतद्विहिततावच्छेदकमिति वदन्ति । एतद्विहिततावच्छेदकमिति वदन्ति । एतद्विहिततावच्छेदकमिति वदन्ति ।

यन्मृगयन्नाद् व्याहृतः स चासाधारणी मतः ॥७३

तत्रैवानुपसंहारो केवलान्वयिपक्षकः ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥

आश्रयानिद्विराद्या स्यात् स्यात्तत्राप्रासिद्धिरप्यथा

व्याज्यज्ञानिद्विरपरा स्यात्सिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५॥

तः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणम् स ।

तान् । यन्नाया भवति तदा तदा साधारणम् ।
 प्रमाणात्प्रपक्षेण प्रतिबन्धकतापत्तेः । किन्तु सपक्ष
 जानानाम्प्रतिपक्षेण वा सपक्षः प्रतिबन्धकता । त
 भवतागज्ञानिपत्तेः प्रामाण्यज्ञान कनिष्ठपक्षेण । न
 बाधस्यैव पक्षे हेतुमत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेतुमत्त्वे सपक्ष
 मिदिर्येय दोष इति वाच्यम् । वापञ्चानव्यभिचारस्यैव
 भेदात् । किञ्च यदा परामर्शनिस्तारं वापञ्चानव्यभिचारस्यैव
 चारज्ञानादिरहितत्वरत्नात् वाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे
 वाच्यम् । एव यदात्पत्तिवृत्त्यावच्छिन्ने घटादौ गन्धस्यैव
 पृथिव्यात्वज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । न
 घटे गन्धवत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्षतावच्छिन्ने
 देशकालवच्छेदेनानुमितेरनुभवमिदत्वादिति । सत्प्रतिपक्ष
 तद्व्याप्यभिन्ना यो यो हेत्वाभासव्याप्यः स तस्यैव एवमन्
 भवति । अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् वापञ्चान
 सत्प्रतिपक्षभिन्न एव । स्वतन्त्रच्छेदेन मुनिना पृथगुपादा
 नात् । सत्प्रतिपक्षव्याप्यन्तु न प्रतिबन्धक इति प्रकृतित्
 वे । ७२ ॥

य सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणम् स इति ।
 सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षः साध्यात् ।
 विपक्षः साध्याभाववान् विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् ।
 वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि
 दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य धार्यक्यात् ।

वाङ्मार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

पदज्ञानान्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

केनचिद् ग्रामीण प्रति उक्तं गोमदृशो गवयपदवाच्य इति
पद्माञ्च ग्रामीणेन क्वचिदरस्ये गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्य-
ज्ञानं यत् तत् उपमितिकरणम् ॥ ७९ ॥

तदनन्तरं गोमदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थ-
स्मरण जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं तत्र गवयो
गवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायते तदुपमितिः । न त्वयं
गवयपदवाच्य इत्युपमितिः । गवयान्तरं शक्तिग्रहाभावप्रम-
त्नात् ॥ ८० ॥

शाब्दबोधप्रकार दर्शयति । पदज्ञानन्विति । न तु
ज्ञायमान पदं करणम् । पदाभावेऽपि मौनिशोकादौ
शाब्दबोधात् । पदार्थधेरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं
व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवत् प्रत्यक्षादिना पदार्थ-
पन्थिताऽपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि हृत्त्या पदजन्यत्वं
बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आका-
शस्मरणं जायते । आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः । इति
शक्तिनक्षत्रान्तरः सम्बन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोग
पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुप-
पत्तेः । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधत्ताऽऽकारकत्वम् ।
शक्तिद पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः । सा साक्षात्सुधा-
ददनयो बोधस्य इति शक्तिग्रहाभावे । आर्धनिर्भे नास्ति शक्ति

पक्षासिद्धियेव पक्षो भवेत् सप्तमस्येति सिद्धिः ।
 क्रतो द्रव्यं धूमवत्त्वात्तानि त्रयपरम् ॥ ७३ ॥
 व्याप्तत्वासिद्धिरपरा नौलधूमादिति भवेत् ।
 विरुद्धयोः परामर्गो कयोः सत्प्रतिपक्षित्वा ॥
 साध्यगून्यो यत्र पक्षलक्षणे वाध उदाहृतः ।
 उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादियत्र साध्यते ॥ ७८ ॥
 ग्रामौणस्य प्रवसतः पश्यतो गन्धादिकम् ।
 साहस्यधौर्गवादीनां या स्यात् सा करणं नतम् ॥ ७९ ॥

पक्षासिद्धिरिति । आश्रयानिर्दिष्टिर्व्यर्थः । नौलधूम
 दिक इति । नौलधूमत्वं गुन्तया न हेतुतावच्छेदक
 समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरादित्यैव क
 प्यतावच्छेदकत्वात् । धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय समानाधि
 करणेति ॥ ७६ ॥

विरुद्धयोरिति । कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्त्वग
 मर्गेऽपि न सत्प्रतिपक्षित्वमत उक्तम् । विरुद्धयोरिति
 तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्गकार्त्त
 साध्यव्याप्यवत्तापरामर्गविषय इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

साध्यगून्य इति । पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः
 तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न ज्ञतिः । एवं मूलावच्छिन्नो द्रव्य
 कपिसंयोगोत्वत्रापि बोध्यम् ॥ ७८ ॥

उपमितिं व्युत्पादयति । ग्रामौणस्येति । यत्नारस्येन

वाच्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

पदज्ञानान्तु कारणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

केनचिद् ग्रामीण प्रति उक्तं गोमदृशो गवयपदवाच्य इति
पश्चाच्च ग्रामीणेन क्वचिदरख्ये गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्य-
ज्ञानं यत् तत् उपमितिकरणम् ॥ ७९ ॥

तदनन्तरं गोमदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थ-
स्मरणं जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं तत्र गवयो
गवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायते तदुपमिति । न त्वयं
गवयपदवाच्य इत्युपमिति । गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रस-
ङ्गात् ॥ ८० ॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति । पदज्ञानन्विति । न तु
ज्ञायमानं पदं करणम् । पदाभावेऽपि भौतिश्लोकादौ
शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरण-
व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवत् प्रत्यक्षादिना पदार्थो-
पस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि ह्यस्या पदजन्यत्वं
दोष्यम् । अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आका-
शस्मरणं जायते । आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः । इति
शक्तिज्ञानान्वयतः सम्बन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोग-
पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानु-
पत्तेः । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधेयापकारकत्वम् ।
शक्तिश्च पदेन न च पदार्थस्य सम्बन्धः । सा चास्माच्छब्दा-
दयमर्थो पीरस्य इति शक्तिप्रकारणः । आधुनिके नास्ति इति

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधौः सहकारिणी ॥८॥

रस्यैव । एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात् इतीश्वरेच्छया मत्वात् । आधुनिके तु मङ्गले न शक्तिरिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्तु इच्छैव । तेन आधुनिक-सङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति । शक्तिग्रहश्च व्याकरणादितः । तथा हि ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोपाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विहतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृत्ता ।

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति ।

कचित् तु सति बाधके त्यज्यतेऽपि । यथा वैयाकरणैराख्या-
तस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तुश्चैत्रस्या-
भेदान्वयः । तत्र गौरवान्न जन्यते किन्तु कृतौ शक्तिग्रहो
लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारोभूय भासते । न च कर्त्तु-
रभिधानाच्चैत्राद्विपदानन्तरं द्वितीया स्यादिति वाच्यं
कट्टसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् संख्याभिधानयोग्य-
कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपटोपस्थाप्यः कर्मत्वादीत्यस्य
विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्र इव गच्छती-
त्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ न विशेषणत्व-
तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्वर्थान्तिरिक्ताविशे-
षणत्वप्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वा-
रणम् । स्तोत्रं पचतीत्यादौ स्तोत्रादेर्वारणाय च द्वितीय-
दलम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्धारणम् । एव व्यापारि-
ऽपि न शक्तिर्गौरवात् । यथो गच्छतीत्यादौ संख्यापारि

आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्य-
तीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धलक्षणा । उपमानाद्यथा
शक्तिग्रहस्तयोक्तम् ।

एवं कोषादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके क्वचित्
त्वच्यते । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादि-
विशिष्टे च शक्तिः कोषे च व्युत्पादिता तथापि लाघवात्
नीलादौ शक्तिः । नीलादिविशिष्टे लक्षणेति ।

एवमाप्तवाक्यादपि । यथा कोकिलः पिकपदवाच्य
इत्यादिगृह्यात् पिकादिशक्तिग्रहः ।

एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानये-
त्युक्तम् । तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः । तदव-
धार्ये पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति
मन्दप्रयोज्यमवधारयति । ततश्च घटमपसारय गामानय
इत्यादौ आश्रयोपाश्रया घटादिपदानां कार्यान्वित-
घटादौ शक्तिः स्यात् । इत्यत्र भूतले नीलो घट इत्यादि-
गृह्यान्न शाब्दबोधः । घटादिपदानां कार्यान्वितघटादि-
बोधं सामर्थ्यावधारणात् । कार्यताबोध प्रति च लिङ्गा-
दौना सामर्थ्यात् तदन्तान्न शाब्दबोध इत्यपि वेदित् ।
तत्र । प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ मन्त्रबोधार्थेऽपि लाघवेन
पञ्चाक्षरं परित्यागीषित्वात् । अत एव चेन्न पुनश्चे जात
तस्या ते शक्तिर्नी जाता इत्यादौ मन्दप्रसादनुत्पन्नान्ति-
त्याभ्यां सम्बन्धे अन्वयात् तत्कारणत्वेन परिनिष्ठात्
शाब्दबोध निर्वापे तद्देतुत्वात् न मन्त्रबोधार्थमिति तत्र
एव अभिप्रायात् कार्यान्विते न सति न च तत्र ही पर्ये-

Handwritten marks and fragments of text at the bottom left corner.

आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्य-
तीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपमानाद्यथा
शक्तिग्रहस्तयोक्तम् ।

एवं कोषादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके क्वचित्
त्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादि-
विशिष्टे च शक्तिः कोषे च व्युत्पादिता तथापि लाघवात्
नीलादौ शक्तिः । नीलादिविशिष्टे लक्षणेति ।

एवमाप्तवाक्यादपि । यथा कोकिल पिकापदवाच्य
इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिग्रहः ।

एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानये-
त्युक्तम् । तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीत । तद्व-
धार्थ्यं पाञ्चस्यो वान्त्सो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति
शब्दप्रयोज्यसवधारयति । ततश्च घटसपसारय गामानय
इत्यादौ आवापोहापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वित-
घटादौ शक्तिं गृह्णाति । इत्यञ्च भूतले नीलो घट इत्यादि-
शब्दान्न शब्दबोधः । घटादिपदानां कार्यान्वितघटादि-
बोधे सामर्थ्यावधारणात् । कार्यताबोधं प्रति च लिङ्गा-
दीनां सामर्थ्यात् तदन्वावाच्च शब्दबोध इत्यपि केचित् ।
तत्र । प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन
पश्चात्तस्य परित्यागोचित्यात् । अत एव चैत्र पुतस्ते जात-
कन्या ते गर्भिणी जाता इत्यादौ मुखप्रसादमुखनालि-
न्याभ्यां मुखदुःखे अनुभाय तत्कारणत्वेन परिशिषात्
शब्दबोध निर्णय तद्धेतुतया तं शब्दसवधारयति । तथा
च व्यभिचारात् कार्यान्विते न शक्तिः न च तत्र ते पश्ये-

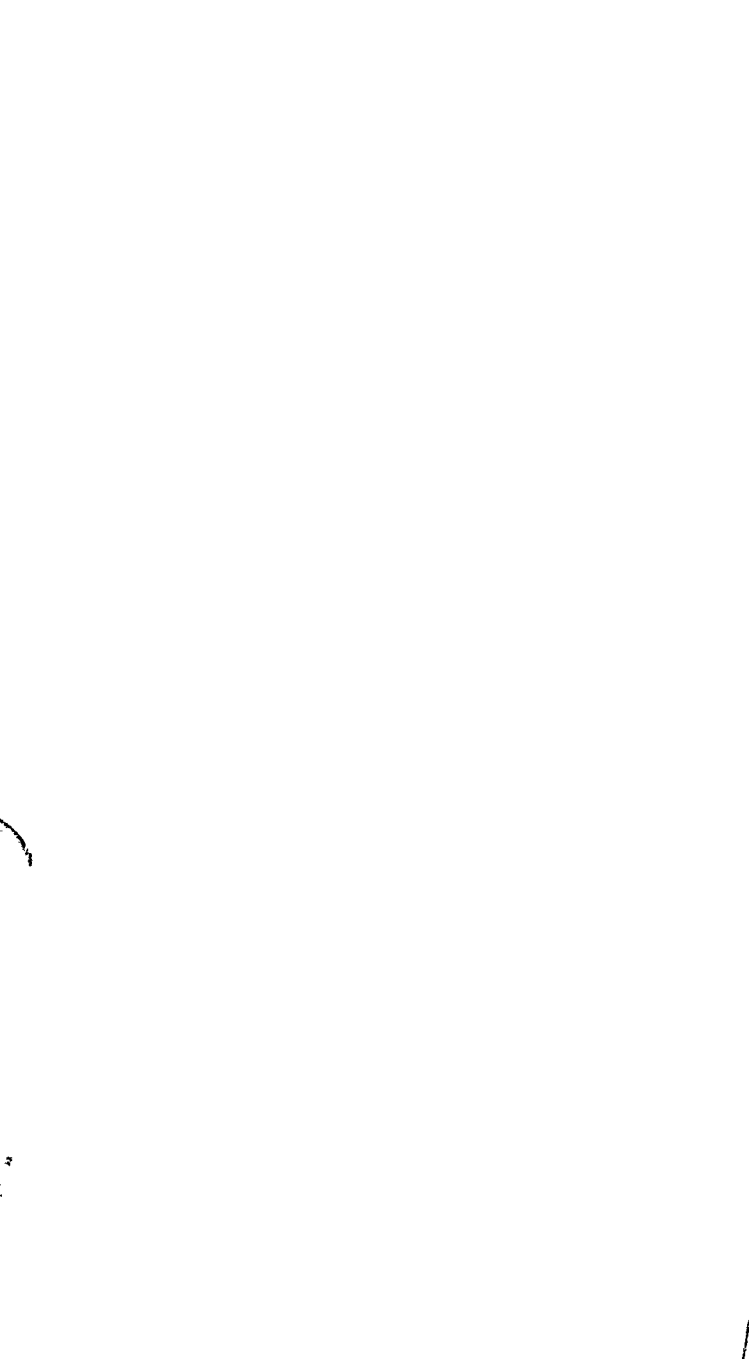
एव शक्तेः स्त्रीकारात् । न चाननुगमः । गोत्वादेरेवानुग-
मकत्वात् । किञ्च गौ शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ
शक्तिः । यदि तु गोत्व' शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्व-
प्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् । समानप्रकार-
त्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतु-
त्वात् । किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्व' शक्यतावच्छे-
दकं वाच्यम् । गोत्वन्तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकल-
गोसमवेतत्वम् । तथा च गोव्यक्तौनां शक्यतावच्छेदकेऽनु-
प्रवेगात् तवैव गौरवम् । तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्ट-
तत्तद्गतिबोधानुपपत्त्या कल्पयमाना शक्तिर्जात्याकृति-
विशिष्टव्यक्तौ विश्रान्यतीति ।

गह्वं पटन्तु क्वचिद्योगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढ
क्वचिद्योगिकरूढम् । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्योगिकम् ।
यथा पादकाटिपटम् ।

यत्रावयवशक्तिनैरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते
तद्रूढम् । यथा गोपटघटाटिपटम् ।

यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योग-
रूढम् । यथा पङ्कजाटिपटम् । तथा हि पङ्कजपटमवयव-
शक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति । समुदायशक्त्या च
पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति । न च केवलावयवशक्त्या
कुम्भे प्रयोग स्यादिति वाच्यम् । रुदिज्ञानस्य केवलयोगी-
गिकार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्च ।

वस्तुतन्तु समुदायशक्त्योपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिक-
र्तृत्वयो भवति । सादृश्यात् । यत्र दृश्यस्य बाध-

श्रौसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

यदि चान्वयानुपपत्तिलक्षणावीजं स्यात् तदा क्वचिद्गङ्गा-
पदस्य तीरे क्वचिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न
स्यात् । इदन्तु बोधं शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण
गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः । यदि तु गङ्गातीरत्वेन
रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् । अत एव लक्ष्य-
तावच्छेदके न लक्षणा । तत्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणा
विनाप्युपपत्तेः । परन्तु एवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकोऽपि
शक्तिर्न स्यात् । तत्रकारकशब्दार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य
सामर्थ्यमित्यस्य सुवचनमिति विभावनीयम् ।

यत्र तु शक्यार्थस्य स्वान्वयपदवाचत्वरूपा लक्षणा सा
लक्षितलक्षणेत्युच्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो
भ्रमरपदे ज्ञायते । भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते ।
तत्र लक्षितलक्षणा । किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभावि-
कम् । लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम् ।
शक्तिलक्षणान्यतर-सम्बन्धेनैतरपदार्थान्वित-स्वशक्यार्थशाब्दबोध
प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणादिति प्राञ्च । नवीनास्तु
तदप्यनुभावकमेव । एद.योऽस्त्वितित्तु डारम् । अन्यथा
तुल्यशुद्ध्या शक्यस्यापि पदस्यानुभावकत्वापत्तेरित्याहुः ।
वाक्ये तु शक्येर्भावाच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाऽपि नास्ति ।
यद् गभीराया नद्या घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे
लक्षणा । गभीरापदार्थस्य नद्या नद्याभेदेनान्वयः । इति-
दिकदेशान्वयस्य स्वीकृतत्वात् । यदि तत्रैकदेशान्वयोऽपि न

भेदे ध्वनिद्विगुणित्वादिदग्गतात् । सादित्यप्रानतम-
 वाङ् । तथात् नानित्यादिज् नार्थे । इत एव राजपुगी-
 तितौ मायज्यजामी दजेदानामित्वात् लज्जाभावात् इत्
 नार्थोऽपि । किन्तु दान्तवो भेदो यत्र तत्र इत्य । न च
 नीलवटयोरभेद इत्यादौ क्यमिति वाच्यम् । तत्र नील-
 पदस्य नीलत्वं षट्पदस्य षट्त्वमर्थे । अभेद इत्यस्या-
 दयामेद इत्यर्थात् ।

समाहारहन्वे तु यद्वि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते
 तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदोऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा ।
 पूर्वपदं तात्पर्यप्राप्तकम् । न च भेरोन्मदङ्गं वाटयेत्यत्र
 क्व समाहारस्यान्वय अपेक्षादुद्विधिविशेषरूपस्य वाटना-
 न्मन्त्रादिति वाच्यम् । स्वाश्रयवृत्तित्वरूपसम्बन्धेन तद-
 न्वयात् । एवं पञ्चमूलीत्यादावपि । परे तु अहिनकुल-
 नित्यादौ अहिनकुलश्च दुध्यते । प्रत्येकमेकत्वान्वयः । समा-
 हारमंज्ञा च यत्र एकत्वं नपुनक्तत्वं प्राणितूर्येत्यादिसूत्रे-
 षोऽहं तत्रैव अन्यत्रैकवचनसमाधिति वदन्ति ।

कर्णशरस्यले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्बन्धेन
 नेत्रपदादे उदपदपदादे प्रकारः । तत्र न च लक्षणा ।
 इत एव निपादस्य प्रति याज्यदेदित्यत्र न तत्रपुरुष । लक्ष-
 नापत्तेः । किन्तु कर्मधारयो लक्षणाभावात् । न च निपा-
 दस्य नङ्प्रजातिविशेषस्य वेदानधिकारात् याज्यनान्मव
 इति वाच्यम् । निपादस्य विद्याप्रयुक्तेः एव कर्तव्यात् ।
 लाघवेन साधार्यस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फल-
 मुङ्गरीवतयाऽदीपत्वादिति । उपरुच्यन् अटेषिप्ली-

कर्मभाविनान्वयबोधरूपं शाब्दीबोधो भवतीति केचित् ।
अपरे तु ।

यद्यदाकाहितं योग्यं नन्निधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितं स्वार्थं, पदैरेवावगम्यते ।

नया च स्वार्थवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या
नन्नावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावदात्मिभ्यश्च
पदस्मोटोऽपि निरस्तः । तत्रार्थसंस्कारमन्वितवस्मरण-
पल्लभेन तद्वाक्यार्थबोधोपपत्तेरिति । एदन्तु बोध्यम् । यत्र
दात्मिल्लक्षणं तत्र विधेयमिति पदस्य ज्ञानादेव बोधः । न तु
विधानादिसंघर्षज्ञानम् । पदजन्यपदार्थोपस्थितिसंज्ञा
उच्यते चेत्तन्वात् । किं क्रियावर्गपदानां तेषु तेषु न
भावात्तन्वात् । तेषु क्रियावर्गपदानां तेषु तेषु न
नया पदार्थे एतदर्थे स्मृत्यर्थेति पदाभाचारं विना न
वर्तमानपक्षे पदाभाचारं न ज्ञेयम् ।

भाषायाः निरर्थकः । पदार्थं च न विना पदार्थं

करणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

त्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति । इत्यञ्च समासे न क्वापि शक्तिः । पट-
शक्त्यैव निर्वाहादिति । पितरौ श्वशुरौ इत्यादौ पितृपदे
जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एक-
मन्वत्त्रापि । घटा इत्यादौ न लक्षणा । घटत्वेन रूपेण
नानाघटस्थितिसम्भवात् ।

आसत्तिर्योग्यतेत्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यतान्नानम् ।
आकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानञ्च शाब्दबोधे कारणम् ॥ ८२ ॥

तत्रासत्तिपदार्थमाह । सन्निधानन्त्विति । यत्पदा-
र्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनीपस्थिति
कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न
शाब्दबोधः । नोलो घटो द्रव्य पट इत्यादावासत्तिभ्रमा-
च्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः ।
ननु यत्र छत्री कुण्डलौ वासस्त्री देवदत्त इत्युक्तां तत्रोत्तर-
पदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशात् । अव्यवधानेन उत्तर-
पदस्मरणासम्भव इति चेन्न । प्रत्येकपदसंस्कारैश्चरम ताव-
द्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनीतृत्पत्तेः । नानासन्निकर्षैरेक-
प्रत्यक्षस्यैव नानासंस्कारैरेकस्मरणीतृत्पत्तेरपि सम्भवात् ।
तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्थोद्बोधकत्वात् । कथ-
मन्वया नानावर्णकपदस्मरणम् । परन्तु तावत्पदार्थानां
स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रिया-

कर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित् ।
अपरे तु ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या
महावाक्यार्थबोध इत्यध्याहुः । एतेन तावद्दर्शाभिव्यङ्गाः
पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तत्तद्दर्शनसंस्कारसहितचरमवर्णो-
पलम्बेन तद्द्वयज्ञानैवोपपत्तेरिति । इदन्तु बोध्यम् । यत्र
द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः । न तु
पिधानादिरूपार्थज्ञानात् । पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तच्छा-
ब्दबोधे हेतुत्वात् । किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव सह
साकाङ्क्षत्वम् । तेन क्रियापदं विना कथं शाब्दबोधः स्यात् ।
तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीति पदाध्याहारं विना चतु-
र्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः ।

योग्यता निर्वक्ति । पदार्थ इत्यादिना । एकपदार्थं
ऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च वङ्गिना
सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थपूर्वत्वा-
दिति चेन्न । तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित् सशयरूपस्य
क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् ।

नव्यास्तु योग्यताया ज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणम् ।
वङ्गिना सिञ्चतीत्यादौ श्लेषे वङ्गिकरणत्वाभावरूपायोग्य-
तानिश्चयेन प्रतिबन्धात् न शाब्दबोधः । तदभावनिश्चयस्य
लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषजन्यज्ञानसात्ते प्रतिबन्ध-

कर्मभावेनान्वयबोधरूपं शाब्दोबोधो भवतीति केचित् ।
अपरं तु ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं मन्निधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितं स्वार्थं, पदैरेवावगमस्यते ।

तथा च स्वगुवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या
महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावद्दर्शाभिव्यङ्ग्यः
पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तत्तद्दर्शनमस्कारमहितचरमवर्णो-
पक्रमेण तद्द्वयैवैवैवोपपत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र
द्वारमित्युक्तं तत्र विधेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः । न तु
विधानादित्यप्यर्थज्ञानात् । पदजन्यपदार्थोपस्थितेनैव
लक्षणे संतुल्यात् । विना क्रियावर्गपदानां तेन तेनैव मन्
मावात्त्वम् । तेन क्रियापदं विना वायं शाब्दबोधः स्यात् ।
तथा पुष्पेभ्य इत्यादी एवमवतीति पदाध्याहारं विना च
एवमवपत्तेः पदाध्याहारः शाब्दभावः ।

वाक्यता निवृत्तिः । पदार्थं एतद्विना । पदपदार्थं
एव पदाध्याहारस्य प्रोक्तत्वात् । तत्र ज्ञानाभावात् तस्मिन्
सिद्धतेत्यादी न शाब्दधीः । ननु तत्र वाक्यतायाः ज्ञानं
शाब्दभावात् प्राक् भवति न सम्भवति वाक्यतायाः
दिति चेत् । तत्रापदाध्याहारो सति तस्मिन् एव वाक्य-
वर्तितादिसंभवात्पि वाक्यतायाः ज्ञानं सम्भवति ।

एवमत्र वाक्यतायाः ज्ञानं न शाब्दभावात् ज्ञानं न
निरूप्यते । सिद्धतेत्यादी च न निवृत्तवन्तः । एतद्विना
च वाक्यं तस्मिन् ज्ञानं न सम्भवति । तत्रापदाध्याहार-
वर्तितादिसंभवात्पि वाक्यतायाः ज्ञानं सम्भवति ।

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

कत्वात् शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् ; योग्यता-
ज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति । ८३॥

आकाङ्क्षा निर्वक्ति । यत्पदेनेत्यादि । येन पदेन विना
यत्पदस्य अन्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा इत्यर्थः ।
क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोध जनयतीति तेन
तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां मन्निधान-
मामत्या चरितार्थम् । परन्तु घटकर्मताबोध प्रति घट-
पदोत्तरद्वितीयाकाङ्क्षाज्ञान कारणम् । तेन घटकर्मत्वम-
नयन कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः । अयमेति पुलो राज्ञः
पुरुषोऽपसार्थ्यतान् इत्यादौ तु पुरुषेण सह राजपदस्य
तात्पर्यग्रहाभावात् न तेन महान्वयः ।

तात्पर्यं निर्वक्ति वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं
न स्यात् तदा मैश्वरमानयेत्यादौ क्वचिद्व्यस्य क्वचिद्व्यस्य
बोधो न स्यात् । न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादोनासिद्ध
शाब्दबोधे कारणत्वमस्तिविति वाच्यम् तेषामननुगमात् ।
तात्पर्यज्ञानजनकत्वन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानसिद्ध
न्यायवात् कारणमस्तु इत्यत्र वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थ
माश्रयः कल्प्यते । न च तदाध्यापकतात्पर्यज्ञान कारण-
मिति वाच्यम् सर्गादिबध्यापकभावात् । न च प्रत्यय एव
नास्तीति । कुत, सर्गादिर्नास्ति वाच्यम् प्रत्ययस्यागमप्रति
पाद्यत्वात् । इत्यत्र शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं
कारणम् । विमवादिशुकवाक्ये तु शिञ्जितुर्बन्ध तात्पर्यस्य

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु

तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

ज्ञान कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यं-
ज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यं ज्ञान
शब्दबोधः । वेदे तु अनादिमोमासापरिशोधिततर्करथा-
वधारणमित्याहुः ।

पूर्वमनुभवस्मरणमेदात् बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम् । तत्रानुभव-
प्रकारा दर्शिता सुगमतया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि
पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्व
किन्तु ज्ञानत्वेन । अन्यथा स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात्
समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते
तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत
इत्याहुस्तत्र । यत्र सन्मूहान्स्वनोत्तर घटपटादीना क्रमेण
स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणान्तु मा भूत् तत्र फलस्य
संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा
संस्कारनाशकत्व वाच्यम् । तथा च न क्रमिकस्मरणानुप-
पत्तिः । न च पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरसंस्कारानुपपत्ति
भटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्यपदार्यत्वात् । न च
वनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्व स्यादिति
वाच्यम् विशेषधर्मेणाध्यभिचारात् ज्ञाने सामान्यधर्मेणान्य-
थासिद्धत्वात् । कथमन्वया दृष्टस्य अभिहारा दृश्यत्वेन
रूपेण न कारणत्वम् । न चान्तरान्निवस्मरणाना संस्कार-
नाशकत्वसंग्रयात् व्यभिचारसंग्रय इति वाच्यम् । अनन्त-

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु

तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

ज्ञान कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यं-
ज्ञान कारणम् । तथा च गुणवाच्ये विनैव तात्पर्यं ज्ञान
माह बोध । वेदे तु अनादिमोक्षानापरिगोधिततर्कर्या-
वधारमित्याहुः ।

पूर्वमनुभवकारणमेवात् बुद्धेर्हैविध्यमुक्तम् । तवानुभव-
प्रकारा दग्गिता मृगमतया मरणं न दग्गितम् । तत्र हि
पूर्वानुभव कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्व
किन्तु ज्ञानत्वेन । अन्यथा मरणानन्तरं मरणं न स्यात्
समानप्रकारकमरणेन पूर्वमंश्लारण्य विनष्टत्वात् । मन्त्रे
तु तैवैव मरणेन मन्त्रान्तरद्वारा मरणान्तरं जन्म
इत्याहुस्तत्र । यत्र मन्त्रान्तरवतीक्षरं वटपटादाना क्रमेण
मरणमवनिष्ट मन्त्रविषयकमरणान्तु सा मृतं तत्र फलस्य
मन्त्रान्तरागत्वाभावात् कानस्य रोगस्य परमफलस्य वा
मन्त्रान्तरागत्वे वाच्यम् । तथा च न प्रसिद्धमरणानुप-
पत्तिः । न च पुनः पुनः मरणान्तरं तदन्तरमंश्लारानुपपत्ति
भट्टिलुटसोपेक्षमन्त्रवधानस्य तात्पर्यमपेक्षान् । न च
रक्षितमन्त्रद्विरनादिषु ज्ञानत्वेनापि मन्त्रकत्वं स्यादिति
वाच्यम् विनियोगस्यैवापि वाच्यम् ज्ञाने न न लक्ष्मणस्य
मन्त्रिणत्वात् । इत्यन्तरं दग्गितं मन्त्रिणत्वं तदन्तरं
इत्यत्र न मरणान्तरं । न तात्पर्यमिति मरणं वा मन्त्रान्तरं
न मन्त्रान्तरं मन्त्रान्तरं मन्त्रान्तरं इत्यत्र मन्त्रान्तरं

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

कत्वात् शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम्, योग्यता-
ज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥ ८३॥

आकाङ्क्षां निर्वक्ति । यत्पदेनेत्यादि । येन पदेन विना
यत्पदस्य अन्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा इत्यर्थः ।
क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोध जनयतीति तेन
तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधान-
मासच्या चरितार्थम् । परन्तु घटककर्मताबोध प्रति घट-
पदोत्तरद्वितीयाकाङ्क्षाज्ञान कारणम् । तेन घटककर्मत्वमा-
नयनं कतिरित्यादी न शाब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः
पुरुषोऽपसार्थतान् इत्यादी तु पुरुषेण सह राज्ञपदस्य
तात्पर्यग्रहाभावात् न तेन महान्वयः ।

तात्पर्यं निर्वक्ति वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं
न स्यात् तदा सैम्भवमानयेत्यादी क्वचिद्व्यस्य क्वचिन्नवण्य
बोधो न स्यात् । न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादौनामिव
शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् तेषामननुगमात् ।
तात्पर्यज्ञानजनकत्वन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव
लाववात् कारणसन्तु । इत्यत्र वेदस्यलैऽपि तात्पर्यज्ञानार्थ-
माश्रय कल्पयति । न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञान कारण
मिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकभावात् । न च प्रत्यय एव
नाप्नोति । कुतः सर्गादिरिति वाच्यम् प्रत्ययस्यागमप्रति
पाद्यत्वात् । इत्यत्र शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं
कारणम् । विस्वादिशुकवाक्ये तु गिन्नयितुरेव तात्पर्यस्य

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु

तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

ज्ञान कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्य-
ज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञान
शाब्दबोधः । वेदे तु अनादिभोमासापरिशोधिततकैरर्था-
वधारणमित्याहुः ।

पूर्वमनुभवस्मरणभेदात् दुद्बेर्द्वैविध्यमुक्तम् । तत्रानुभव-
प्रकारा दर्शिता सुगमतया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि
पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं
किन्तु ज्ञानत्वेन । अन्यथा स्मरणान्तरं स्मरणं न स्यात्
समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वमस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्वते
तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत
इत्याहुस्तत्र । यत्र समूहालम्बनोत्तर घटपटादीना क्रमेण
स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणान्तु सा भृत् तत्र फलस्य
संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा
संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथा च न क्रमिकस्मरणानुप-
पत्तिः । न च पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरसंस्कारानुपपत्ति
भटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपटायत्वात् । न च
वनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्व स्यादिति
वाच्यम् विशेषधर्मेणाध्यभिचारात् ज्ञाने सामान्यधर्मेणान्य-
द्यामिदत्वात् । कप्रमन्यदा दण्डस्य भ्रमिद्वारा दृश्यत्वेन
रणेण न कारणत्वम् । न चालगलिवस्मरणाना संस्कार-
नाशकत्वसंग्रहात् व्यभिचारस्य इति वाच्यम् । अनन्त-

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

कत्वात् शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम्, योग्यता-
ज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽभिद्व इति वदन्ति ॥ ८३॥

आकाङ्क्षा निर्वक्ति । यत्पदेनेत्यादि । येन पदेन विना
यत्पदस्य अन्वयाननुभावकत्व तेन सह तस्याकाङ्क्षा इत्यर्थः ।
क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोध जनयतीति तेन
तस्याकाङ्क्षा । यस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां मन्त्रिषाम्
मामत्या चरितार्थम् । परन्तु घटकर्मताबोध प्रति पद
पदात्तरहितीयाकाङ्क्षाज्ञान कारणम् । तेन घटकर्मता
नयन कतिमित्यादी न शाब्दबोधः । अयमेति पुतो राज्ञ
पुरुषाऽपमार्थिताम् इत्यादी तु पुरुषेण सह राजपदस्य
तावत्प्रियवदाभावात् न तेन सत्त्वान्वयः ।

तान्पर्यन्तं निवक्ति वक्तुरिति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारण
न स्यात् तदा भ्रमप्रदानयेत्यादी क्वचिदशक्यं क्वचित्पण्य
वीथ न स्यात् न च तात्पर्येयाह कप्रकरणेणादीनामि
शाब्दतो कारणत्वप्रतिवर्त वाच्यम् तेषामननुभावात् ।
तात्पर्यज्ञानेन ननु त्वेन तेषामनुभवे तु तात्पर्यज्ञानेन
ननु त्वेन तेषामनुभवे इत्यन्वय इत्यन्वयि तात्पर्यज्ञानेन
स इत्यन्वय इत्यन्वय न च त्वेन तेषामनुभवे तात्पर्यज्ञानेन
क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य
क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य
क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य क्वचित्पण्य

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु

तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

ज्ञान कारणम् । अन्ये तु नानार्थादी क्वचिदेव तात्पर्य-
ज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञान
शाब्दबोधः । वेदे तु अनादिमोमांसापरिशोधिततर्करथा-
वधारणमित्याहुः ।

पूर्वमनुभवस्मरणमेतात् बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम् । तत्रानुभव-
प्रकारा दर्शिता सुगमनया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि
पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं
किन्तु ज्ञानत्वेन । अन्यथा स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात्
समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वमस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते
तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत
इत्याहुस्तत्र । यत्र मन्मूहालम्बनोत्तर घटपटादीनां क्रमेण
स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणन्तु ना भूत् तत्र फलस्य
संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा
संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथा च न क्रमिकस्मरणानुप-
पत्तिः । न च पुन पुन स्मरणात् दृढतरसंस्कारानुपपत्ति
भूतित्युद्बोधकमवधानस्य दार्ढ्यपटायत्वात् । न च
वनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्व स्यादिति
वाच्यम् विशेषधर्मेणान्यभिचारात् ज्ञाने नानान्यधर्मेणान्य-
यासिद्धत्वात् । कर्ममन्वया दृष्टस्य भूमिद्वारा दृश्यत्वेन
रूपेण न कारणत्वम् । न चान्तरान्त्रिकस्मरणानां संस्कार-
नाशकत्वसंभवात् व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । अनन्त-

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।
 अथौगपद्यात् ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥८॥

संस्कारतन्नाशकल्पनापत्त्या चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशक-
 त्वकल्पनेन व्यभिचारसंगयाभावात् ॥८॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति साक्षात्कार इति ।
 एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथा हि सुखसाक्षात्कार-
 सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवत् इत्यनुमानेन
 करणस्य मनसः सिद्धेः । न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि
 करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् । लाघवादेकस्यैव तादृश-
 सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः । एवं दुःखादीनामपि
 मवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनःमिद्धिर्बोद्धव्या ।

मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह अथौगपद्यादिति । ज्ञानानां
 चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनु-
 भवमिदम् । तत्र नानेन्द्रियाणां मत्स्यपि विषयसन्निकर्ष-
 यत्सम्बन्धादेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते तदसम्बन्धादि-
 त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते । तन्मनोविभुत्वे च अम-
 त्रिधानं न सम्भवतीति न विभु मनः । न च तदानीमदृष्ट-
 विशेषोद्बोधविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् ।
 तथा सति चक्षुरादीनामपि कल्पनाऽनापत्तेः । न च दिर्घ-
 शप्कुलीभक्षणादीं नानावधानभाजाश्च कथमेकदा नानेन्द्रि-
 यज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रि-
 यमसम्बन्धात् नानान्नानोत्पत्तेः । उतपलगतपत्रभेदादिय

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।
रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥८६॥

योगपदप्रत्ययस्य तु भ्रान्तत्वात् । न च मनस महोचवि-
कागशक्तित्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यम् नानावयवत-
न्नागादिकल्पने गौरवात् लाघवात् निरवयवस्यैव मनस-
कल्पनादिति संक्षेपः ।

इति मिहान्तमुक्त्वावल्या द्रव्यपदार्थं व्याख्या समाप्ता ॥८५॥

द्रव्यं निरूप्य गुणं निरूपयति अघेत्यादिना । गुणत्व-
जातौ किं मानमिति चेत् । इदम् । द्रव्यकर्मभिन्नसामान्य-
वति या कारणता सा किञ्चिद्वर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्न-
कारणताया श्रमम्भवात् । न हि रूपत्वादिक नत्ता वा
तत्रावच्छेदिका न्यूनानिरिक्तदेशहृत्तित्वात् । अतश्चतुर्विध-
न्यनुगतं वाच्यं तदेव गुणत्वमिति सिद्धम् । द्रव्याश्रिता
इति । यद्यपि द्रव्याश्रिता इ न लक्षणवर्माभावतिव्याप्ति-
स्तथापि द्रव्यत्वव्यापकतादच्छेदकसत्तान्यजातेमत्त्वं तदर्थं ।
भवति हि गुणत्व द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदका तद्वत्ता च
गुणानामिति वर्मत्वं द्रव्यत्व वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेद-
कम् गगनादी द्रव्यकर्मणोभवात् । द्रव्यत्वत्व सामान्यत्वा-
दिति न जातिरिति तदनुदास । निर्गुणा इति । यद्यपि
निर्गुणत्व वर्माभावापि तथापि सामान्यवत्त्वं वर्मान्दत्त्वं च
सति निर्गुणत्व बोध्यम् । ज्ञात्वादीनां न सामान्यवत्त्वं
वर्माणो न वर्मान्दत्त्वं तद्वत्त्वं न निर्गुणत्वमिति च

द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च
 वेगो मूर्त्तगुणा अमी ।
 धर्माधर्मौ भावना च
 शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥८७॥

एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विवद्भिः परिकीर्त्तिताः ।
 संख्यादिश्च विभागान्त उभयेषां गुणो मतः ॥८८
 संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
 द्विष्टयक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥८९॥

अतः शेषा गुणाः सर्वे
 मता एकैकवृत्तयः ।

बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः
 स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥९०॥

नातिव्याप्तिः । निष्क्रियेति स्वरूपकथनं न तु लक्षणम् ।
 गगनादावतिव्याप्तेः ॥ ८६ ॥

मूर्त्तगुणा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः ।
 अमूर्त्तेषु न वर्तन्ते इत्यर्थः । लक्षणान्तु तावदन्यान्यतम् ।
 एवमग्रेऽपि ॥ ८७ ॥

उभयेषामिति । मूर्त्तामूर्त्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अनेकाश्रिता इति । संयोगद्वित्वादीनि द्विमूर्त्तानि । द्वित्वा
 चतुर्द्रादिकं विचतुर्द्रादिमूर्त्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥

अतः शेषा इति । रूपरसगन्धस्पर्शकत्वपरिमाणैकपृथ

भाषापरिच्छेदः ।

८५
द्वितीयः, (२१२) ८५

अदृष्टभावना शब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ६१ ॥

गुरुत्ववेगौ सासान्वगुणा एते प्रकीर्त्तिताः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ६२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।

वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ६३ ॥

अतीन्द्रिया विश्वनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः ॥ ६४ ॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम् ।

स्नेहवेगगुरुत्वैकष्टयक्तपरिसरणकम् ॥ ६५ ॥

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

संयोगञ्च विभागञ्च वेगञ्चैते तु कर्मजाः ॥ ६६ ॥

तापरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छादेष-प्रयत्नगुरुत्व-द्रवत्वस्नेहसंस्का-
रादृष्टशब्दा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् ॥ ६० ॥

वैशेषिका इति । विशेषा एव वैशेषिका स्वार्थे ठक्
विशेषगुणा इत्यर्थः । संख्यादिरिति । सहस्रापरिसरणपृथ-
कसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः (६४ ॥ ६२ ॥

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा त्वचाऽपि ग्रहणयोग्यत्वात् ।
वाह्येति । रूपादीना चक्षुरादिग्राह्यत्वात् । ६३ ॥

विभूनासिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नधर्माधर्म-
भावनाशब्दा इत्यर्थः । अकारणेति । कारणगुणपूर्वका रूपा-

स्पर्शान्तपरिमाणौ कष्टयत्नस्नेहशब्दके ।

भवेत्समवायित्वस्य वैशेषिके गुणे ॥ ६७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वैशेषिके च द्रवत्वे च संयोगाद्द्वयं तथा ॥ ६८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्याद्य प्रादेशिकी भवेत् ।

वैशेषिकी विभुगुणः संयोगाद्द्वयं तथा ॥ ६९ ॥

दयो वक्ष्यन्ते । बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः । आत्मादिः कारण
भावात् । पाकजरूपादीना कारणगुणपूर्वकताभावात्
अपाकजैलुक्तम् ॥ ६४ । ६५ ॥ ६६ ॥

स्पर्शान्ता इति । स्पर्शाऽऽवानुष्णो ग्राह्यः । पञ्चपञ्च-
तन्त तापत्वयस्य प्रत्येकमन्वयात् एकलं पृथक्ताञ्च ग्राह्यम् ।
पञ्चपञ्चदेनैकपृथक्त्वं विवक्षितम् ।

संज्ञितम् ॥ अत्रितीति । घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः सप्त-
त्यादिरूपरसगन्धस्पर्शभ्या भवन्ति । पञ्च कृपाणादिगर्भि-
साणादीना घटादिपरिमाणाद्यमसत्तायिकारणत्वम् । परी-
तदस्यापि द्वितीयशब्द इति ॥ ६७ ॥

निमित्तत्वमिति । बुद्ध्यादीना इच्छादिनिमित्तत्वार्थि-
॥ ६८ ॥ ६९ ॥

६७ ॥ कारणपरिच्छेदः । अत्रसमवायिकारणत्वा निमित्त-
कारणत्वयोः समवायि-
६८ ॥ निमित्तत्वम् । बुद्ध्या-
६९ ॥ निमित्तत्वम् । अत्र-
॥ ६९ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादिरूपलम्भकम् ।

चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकसनेकधा ॥१००

निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् । भेरीदण्डयोगः शब्दे निमित्तम् । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तम् । वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति । प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः ॥ ८६ ॥

चक्षुरिति । रूपत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोद्देशिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेत् । मास्तु रूपशब्दप्रयोगस्तथापि नीलपीतादिव्यनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव । रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोद्देशिनी प्रतीतिरस्येव । एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षमिदम् । न चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वाच्चीलत्वादिर्न जातिरिति वाच्यम् । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतिर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात् । अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलसमापद्येत । न च नीलरक्तादिसमवाययोरिव विनाशोत्पादविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् । न च स एवायं नील इति प्रत्ययाद्वाच्यमैक्यमिति वाच्यम् । प्रत्ययस्य तज्जातीयविषयकत्वात् । सैवेयं गुर्जरौतिवद्वाच्यं प्रत्यक्षवाधितम् । अन्यथा घटादीनामर्ष्यैवप्रसङ्गात् । उत्पादविनाशशब्दयोरेव समवायावलम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादिवं व्याख्यातम् । चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेष-

गुण इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलब्धकर्म
उपलब्धिकारणम् ।

इदमेव विहगोति । चक्षुष इति द्रव्यगुणकर्मसामा-
न्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूप कारणम् । शुक्लादि-
कर्मनेकधेति । तद्रूपं शुक्लनीलपीतरक्तकर्पूरादिभेदादनेक-
प्रकारकं भवति । ननु कर्पूरं कथमिति रक्तरूपं भवति ।
इत्य, नीलपीताद्यारब्धोऽवयवो न तावन्नीलरूपः अप्रत्यक्ष-
प्रमङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते पीताद-
च्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रमङ्गात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीला-
दिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्ति-
विरोधात् । तस्मात् नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं
चित्रमारभ्यते । अत एवैक चित्रमित्यनुभवोऽपि । नाना-
रूपकल्पने तु गौरवात् । इत्यञ्च नीलादीना पीताद्यारब्धे
प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् अवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः ।
एतेन स्पर्शो व्याख्यातः । रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्ति-
किन्तु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धोऽवयविनि रसाभावे
ऽपि न क्षतिः । तत्र रसनया अवयवरस एव गृह्यते रस-
न्द्रियादीना द्रव्यग्रहसामर्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वे-
न क्षतेरभावात् । नव्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्यैव नाना-
रूपं । नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात्

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुर ।

श्वेत खुरविषाणाभ्या स नीलो ह्यप उच्यते ॥

इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजाती

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ।

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

सहकारौ रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।

घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेषा परिकीर्तितः ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥

ययोर्द्वयोर्विरोधः मानाभावात् । न च लाघवादेकं रूपम् ।
अनुभवविरोधात् । अन्यथा घटादिरपि लाघवादेक्यं स्या-
दिति । एतेन स्वर्गादिकं व्याख्यातमिति वदन्ति । १०० ॥

जलादीति । जलपरमाणौ तेज.परमाणौ च रूपं
नित्यं पृथिवीपरमाणुरूपन्तु न नित्यम् पाकेन रूपान्तरोत्-
पत्तेः । न हि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोऽप्यत्र उप-
रुह्यति । न हि रत्नाकपालस्य कपालिका नीलावयवा
भवति । एवं क्रमेण परमाणवपि पाकमिद्विः ।

अन्यज्जलतेज परमाणुरूपमिद्वं रूपं सहेतुक जन्यम् ।
रसं निरूपयति । रमस्त्विति ॥ १०१ ॥

महकारोति । रामनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः ।
पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्वोऽपि
रसोऽनित्य इत्यर्थः । गन्धं निरूपयति । घ्राणग्राह्य इति ।
उपकारको घ्राणजन्यज्ञाने कारणमित्यर्थः । अन्यो गन्धः
सर्वोऽनित्य एव ॥ १०२ ॥

अनुष्णाशीतशीतीष्णा-

भेदात् स त्रिविधो मतः ।

काठिन्यादिः क्षितावेव

नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥

एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

स्पर्शं निरूपयति । स्पर्श इति । उपकारक इति
स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

अनुष्णाशीत इति । पृथिव्या वायोश्च स्पर्शाऽनुष्णा
शीत' । जलस्य शीतः । तेजस उष्णः । काठिन्येति ।
कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः । कठिनत्वादिक्त्वं
न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः । पूर्व
दिति । जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्विन्नस्पर्शा
स्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एतेषामिति । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्य
त्रेति । पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयो
गादुपलभ्यते । न हि शतधापि धायमाने जलादौ रूपा
परावर्तते । नोरे सौरभमौष्णञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्या
ऽिकमेवेति निर्णयिते । पवनपृथिव्यो शीतस्पर्शादि
* । तत्रापि पृथिवोष्णप्रि मध्ये परमाणावेव पाक इति
वदन्ति । तेषामयमाशयः । अवयविनाऽवष्टब्धे
विष्णुपाको न सम्भवति । परन्तु वल्लिसंयोगिनावय
विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च पक्वपर

तत्रापि परमाणौ स्यात् पाकी वैशेषिके नये ॥१०५

माणुसंयोगाद् दृग्णुकादिक्रमेण पुनर्महावयवविपर्यन्तमुत्-
पत्तिः । तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्युहनाशो भटिति
व्युहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अथ दृग्णुकादिविनाशमारभ्य
कृतिभिः क्षणः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धि-
वेषध्याय प्रक्रिया स्यात् । तत्र संयोगविभागयोरनपेक्ष-
कारणं कर्म इति वैशेषिकसूत्रम् । स्त्रोत्तरवृत्तिभावान्त-
रानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगजनने
पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यादिति । तत्र विभाग-
जविभागानङ्गीकारे नव क्षणाः । तदङ्गीकारेऽपि विभागः
किञ्चित्सापेक्षो विभाग जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं
स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं काल-
मपेक्ष विभागजविभागः स्यात् तदा दशक्षणा । अथ द्रव्य-
नाशविशिष्टं कालमप्यव दपेक्ष विभागजविभाग स्यात्
तदा षष्ठादश क्षणा । तथा हि वद्विसंयोगात् परमाणो
कर्म । तत परमाणुन्तरं विभाग । तत आरम्भक-
संयोगनाशः । ततो दृग्णुकनाशः । तत परमाणौ दृग्णा-
दिनाशः । ततो रक्षाद्युत्पत्तिः । ततो द्रव्यारम्भादुत्पत्ति-
क्रिया । ततो विभागः । तत पूर्वसंयोगनाशः । तत
आरम्भकसंयोगः । ततो दृग्णुकोत्पत्तिः । ततो रक्षा-
द्युत्पत्तिः । तत दृग्णादिनाशश्चेत् रक्षोत्पत्तिश्चेत् वा
परमाणौ द्रव्यारम्भादुत्पत्तिरित्युत्पत्तिश्चेत् । न च रक्षि-

मयुक्ते परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्ति-
 मन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति
 कर्मनानुत्पत्तेः । निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानु-
 पत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं
 रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत् । न । पूर्वरूपादिभ्रंसस्य
 रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति नव क्षणाः । अथ दश क्षणा ।
 सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन
 विभागजनने सति स्यात् । तथा हि वज्रिसंयोगाद् द्व्यणु-
 कारम्भके परमाणौ क्रिया । ततो विभागः । तत आर-
 म्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ ।
 तत श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ । ततो रक्तोत्पत्त्युत्तर-
 संयोगौ । ततो वज्रिनोदनजन्यपरमाणुकर्मणौ नाशः ।
 ततोऽदृष्टवटात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया । ततो
 विभागः । ततः पूर्वसंयोगनाशः । तत आरम्भकसंयोगः ।
 ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । अथैकादश
 क्षणाः । वाज्रसंयोगात् परमाणौ कर्म । ततो विभागः ।
 ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । ततो
 द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः । तत-
 पूर्वसंयोगनाशः । तत उत्तरसंयोगः । ततः परमाणुकर्म-
 नाशः । ततोऽदृष्टवटात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया ।
 ततो विभागः । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ततो द्रव्यारम्भक-
 संयोगः । ततो द्व्यणुकम् । ततो रक्तादि । मध्यमशङ्क-
 वटेकस्मादग्निमंयोगात् रूपनाशगतीत्पादौ । तावत्काल-
 ऽग्नेरस्थिरत्वात् । किञ्च यद्यत्पादको नाशकस्तदा

नैयायिकानान्तु नये ह्यणुकादावपीष्यते ।

गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याऽभिधीयते ॥ १०६ ॥

नष्टे रूपादावग्निनाशे नौरूपधिरं परमाणुं स्यात् । ना-
शकञ्चेदुत्पादकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निनाशे रक्तता न
स्यात् । एवं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि
गुणोत्पत्तिः । तथा हि एकत्र परमाणौ कर्म । ततो
विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ।
ततस्तु ह्यणुकनाशः । परमाण्वन्तरकर्मजञ्च विभाग इत्येकः
कालः । ततः श्यामादिनाशः । विभागाञ्च पूर्वसंयोग-
नाश इत्येकः कालः । ततो रक्तोत्पत्तिद्वयारम्भकसंयोग-
चैत्येकः कालः । अथ ह्यणुकोत्पत्तिः । अथ रक्तोत्पत्ति-
रिति पञ्च क्षणाः । द्रव्यनाशसप्तकाल परमाण्वन्तरे कर्म-
चिन्तनात् पठे गुणोत्पत्तिः । तथा हि परमाणुकर्मणा
परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । अथ
ह्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । अथ श्यामनाश परमा-
ण्वन्तरकर्मजञ्च विभागः । ततो रक्तोत्पत्ति परमाण्वन्तर
पूर्वसंयोगनाशस्य । तत परमाण्वन्तरसंयोगः । ततो
ह्यणुकोत्पत्तिः । अथ रक्तोत्पत्तिरिति । एव श्यामनाश-
क्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः । रक्तोत्-
पत्तिसप्तकाल परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् अष्ट क्षणाः
इति ॥ १०५ ॥

नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते ह्यणुकादा
अत्रचिन्तयिष्ये षडो भवति तेषामपरमाण्वत् । अथदिति

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्हान्ता अपेक्षाबुद्धिना मताः १०१

अनेकाग्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०८

सच्छिद्रत्वाद्गङ्गेः सून्मावयवैरन्त प्रविष्टै रवयवेष्ववष्टवेष्वपि
पाको न विरुध्यते । वैशेषिकमतेऽनन्तावयवतन्नाशकस्य
गौरवात् । इत्यञ्च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि स-
च्छति । यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत
इति । मह्यं निरूपयितुमाह । गणनेति । गणनञ्च-
हारामाधारणकारणं सख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्ये ल्विति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् ।
अनित्ये घटादौ एकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्या-
ज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥

अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिममवायः प्रत्येकं घटादा
वपि वर्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न
द्वाविति प्रत्ययसम्भवाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन
मस्वन्याऽनेकाग्रयोऽभ्युपगम्यते । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति ।
प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वात्पत्तिः । ततो विशेषणज्ञानं
द्वित्वनिर्विकल्पकरूपम् । ततो द्वित्वविगिष्टप्रत्ययम् ।

पेक्षाबुद्धिनाशे ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानान्तरं
द्विचक्षणमात्रस्यायि योग्यविभुविशेषगुणानां स्योत्तरवृत्तिं
भ्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्तिचक्षणस्यायित्व कल्पते ।

अनेकैकत्वबुद्धिर्वा साऽपेक्षाबुद्धिरुच्यते ।

परिमाणं भवेत् मानव्यवहारस्य कारणम् ॥१०६॥

अन्यथा निर्विकल्पकाले अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं हित्-
 र्थैव नाशः स्यात् न तु हित्प्रत्यक्षम् तदानीं विषयाभा-
 वात् । विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् ।
 तस्माद् हित्प्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । न
 चापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं हित्नाश इति वाच्यम् काला-
 न्तरं हित्प्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्ना-
 शस्तदानव इति कल्पनात् । अत एव तत्पुरुषोऽपेक्षाबुद्धि-
 जन्यहित्वादिक् तैर्नैव गृह्यत इति कल्प्यते । न चापेक्षा-
 बुद्धेर्हित्प्रत्यक्षकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् । लाघवेन हित्
 प्रति कारणत्वमैवोचितत्वात् । अतान्द्रिये इणुकादाव-
 प्पेक्षाबुद्धियोगिनाम् । नर्गादिकालीनपरमात्वादावीश्वरी-
 योऽपेक्षाबुद्धिर्नाशकारणत्वमिति योगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा हित्वा-
 दिकारणमिति ॥ १०६ ॥

अपेक्षाबुद्धि इत्यत्र घाद । अनेकेति । अयमेक इत्या-
 वारिषा इत्यर्थः । इदमु बोध्यं यत्रानियतैकत्वज्ञान तत्र
 त्रिभिर्दिभिश्च बहुत्वमस्योत्पद्यते । यथा सेनाजनादा-
 र्शित बहलीपार । प्राचार्यान् त्रिवाटिकमेव बहुत्वं
 मन्वन्ते । यथा च त्रित्वादिप्रापिका बहुत्वत्वजाति ।
 सेनादी चारुणे त्रित्वादी त्रित्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्यत्र
 त्रयो बहुत्वमिति प्रतिप्रतिरूपयति । बहुत्वस्य संख्या-
 म्बरमेव कारणत्वमावाहित्वमेवम् । परिमाणं निर-

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्हान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः १०५

अनेकाग्रपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०६॥

सच्छिद्रत्वाद्दङ्गेः सून्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि
पाको न विरुध्यते । वैशेषिकमतेऽनन्तावयवतन्नाशकत्वे
गौरवात् । इत्यञ्च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि सङ्-
च्छ्रुते । यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत
इति । मद्भ्रां निरूपयितुमाह । गणनेति । गणनबन्ध-
हारासाधारणकारणं सख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्येऽविति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् ।
अनित्ये घटादौ एकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्याम-
ज्यवृत्तिसख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥

अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादा
वपि वर्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न
द्वाविति प्रत्ययसम्भवाच्च द्वित्वादौनां पर्याप्तिलक्षणः कथन
मस्वन्धोऽनेकाग्रयोऽभ्युपगम्यते । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति ।
प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वात्पत्तिः । ततो विशेषणज्ञानं
द्वित्वनिर्विकल्पकरूपम् । ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षम् ।
अपेक्षाबुद्धिनाशे ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानान्तरं
न त्रिचणमात्रस्थायियोग्यविभुविशेषगुणानां स्वीत्तरवर्त्ति-
नाशत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिचणस्थायित्वं कल्पयति ।

अनेके त्ववुद्धिर्वा साऽपेक्षावुद्धिरुच्यते ।

परिमाणं भवेत् ज्ञानव्यवहारस्य कारणम् ॥१०६॥

अन्यथा निर्विकल्पकानि अपेक्षावुद्धिनामात् अनन्तरं हित्-
स्यैव नाशः स्यात् न तु हित्प्रत्ययम् तदानीं विषयाभा-
वात् । विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननीपगमात् ।
तनाद् हित्प्रत्ययादिकमपेक्षावुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । न
चापेक्षावुद्धिनामात् क्व हित्नाश इति वाच्यम् काला-
न्तरे हित्प्रत्ययाभावात् । अपेक्षावुद्धिस्तदुत्पादिका तन्ना-
शस्तदाशक इति कल्पनात् । अत एव तत्पुरुषोदापेक्षावुद्धि-
जन्यहित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते । न चापेक्षा-
वुद्धेर्हित्प्रत्ययकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् । लाघवेन हित्
प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतान्द्विषे इरणुक्तादाव-
पेक्षावुद्धिर्योगिनाम् । सर्गादिकालोत्परमाग्नादावीजरी-
दापेक्षावुद्धिर्नाशान्तरवर्ति योनिनामपेक्षावुद्धिर्वा हित्वा-
दिकारणमिति ॥ १०८ ॥

अपेक्षावुद्धिं कल्पत चाह । अनेकेति । अयमेक इत्या-
कारिका इत्यर्थः । इदम् बोधं यत्रान्यतैकत्वज्ञानं तत्र
हित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते । यथा सेनादनादा-
विनि कन्दलीकारः । आचार्यान्तु हित्वादिकमेव बहुत्वं
मन्यन्ते । तथा च हित्वादिभ्यापिका बहुत्वत्वजातिः ।
सेनादौ चोत्पन्ने हित्वादौ हित्वादायग्रहो दीपात् । इत्यह
इतो बहुल्ये सेनेति प्रतीतिरुत्पद्यते । बहुत्वस्य संख्या-
न्तरत्वे तत्कारतस्याभावादित्यनुषेयम् । परिमाणं निरु-

अणु दीर्घं महद्वन्वमिति तद्भेद ईरितः ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११॥

संख्यातः परिमाणञ्च प्रचयादपि जायते ।

अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥१२॥

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजनमुच्यते ।

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥१२॥

पयति । परिमाणमिति । परिमितिव्यवहारमाधारणं कारणं
परिमाणमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

तच्चतुर्विधं अणु महदृ दीर्घं ऋस्वञ्च । तत् परिमाणम् ।
नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुपच्यते ॥ ११० ॥

जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्य-
मिति पूर्वेणान्वितम् । तथा चानित्यं परिमाणं सद्भा-
जन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र सद्भाजन्य-
मुदाहरति । द्व्यणुकादाविति । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च
परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणं वा
कारणम् परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणज-
न्यम् । द्व्यणुकादिपरिमाणन्तु परमाणुत्वापेक्षया नोत्-
कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणन्तु न सजातीयम् । अतः पर-
द्वित्वसद्भा द्व्यणुकपरिमाणस्य, द्व्यणुके त्रित्वसद्भा
त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ १११ ॥

परिमाणजन्यमुदाहरति । परिमाणं घटादाविति ।

परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ १११ ॥

परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यम् । प्रचयजन्यमुदाहृतं
प्रचय निर्वाहः । प्रचय इति ॥ ११२ ॥

नाश इति । अर्थात् परिमाणस्य । न चावयवनाशः
कथं परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि त्रिचतुरपरमाणु-
विश्लेषे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणा-
न्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् “परमाणुविश्लेषे द्व्यणु-
कस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तद्वाशे च असरेणुकनाशः” एवं
क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशके-
ऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापवादितुमशक्यत्वात् । शरीरादा-
ववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश
आवश्यकः । न च पटाविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसयोगात् परि-
माणाधिक्यं स्यादिति वाच्यम् तत्रापि विमाद्यभिघातेन
समवायिकारणतन्तुसयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् ।
किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्
तत्तन्तुरूपकारणाभावात् । तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न
तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तच्चात् तत्र
तन्त्वन्तरसयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोद्गच्छि-
रित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु नाश-
त्येन दोषकलिकादिवत् । न च पूर्वतन्त्रं च तन्त्वन्तर-
सदकारात् पूर्वपटे सत्येव पटान्तरान्तरमिति वाच्यं
मूर्त्तयाः समानदेशताबिरोधात् । एवता नादादन्वय

तद्योभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः ।
 आदिमः श्येनशैलादिसयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥
 नैषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
 कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुन्मयोः ॥ ११७ ॥
 तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।
 अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥
 शब्दहेतुद्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।
 एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥
 विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

सयोगं निरूपयति । अप्राप्तयोरिति । तं विभजते ।
 कीर्तित इति । एष सयोगः ॥ ११५ ॥

सन्निपातः सयोगो द्वितीय उभयकर्मजः । तृतीय
 इति सयोगज इत्यर्थः । तृतीयः स्यादिति पूर्वेषाम्बि-
 तम् ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

आदिमः अभिघातः । द्वितीयो नोदनाख्यः सयोग
 इति । विभक्तप्रत्ययकारण विभागं निरूपयति । विभाग
 इति । एककर्मोति । उदाहरणन्तु श्येनशैलविभागादिव
 पूर्ववत् बोध्यम् ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

तृतीयो विभागजः कारणमात्रविभागजन्यः कारण
 कारणविभागजन्येति । सायस्त्वावत् । यत्र कपाले कर्म
 तत्र कपालप्रत्ययविभागः । ततो चकारणकसंयोगनाम् ।

परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादित्थिरितम् ॥१२२॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

दिवाकरपरिस्पन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥१२३॥

परत्वमपरत्यन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।

अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः १२४

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्त्रेषामुदाहृतः ।

बुद्धेः प्रकारः पागेव प्रायशोऽपि निरूपितः ॥१२५॥

परापरव्यवहारनिमित्तो परत्वापरत्वे निरूपयति ।
परत्वञ्चेति ॥ १२१ ॥

दैशिकपरत्व बहुतरसूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते ।
एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्यनुत्पद्यते । अत्रापधित्वार्धद्वि-
तौवापेक्षा । यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः ।
पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥ १२२ ॥

तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायि-
कारणम् । तदान्तये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति ।

अत्र परत्वम् अपरत्वञ्च कालिकं प्राणम् । यस्य सूर्य-
परिस्पन्दापेक्षया यत् सूर्यपरिस्पन्दाऽधिकः स च्छेद्यः । यन्-
मूलः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव ।
अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

एषा कालिकदैशिकपरत्वानाम् । अत्रमासा इति
निरूपयितुमाह । बुद्धेरिति ॥ १२५ ॥

दोषोऽप्रसाया जनकः प्रसायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥१३१

सभयसाधारणो यो धर्मास्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथा
सञ्ज्ञेस्तरत्व स्याणुत्वमाधारणं ज्ञात्वा श्रयं स्याणुर्न वेति
सन्दिग्धे । एवम् अप्रसाधारणज्ञान कारणम् । यथा शब्दत्व
नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृह्येत्वा शब्दो नित्यो न वेति
सन्दिग्धः । विपत्तिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दा-
स्त्रिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादीनाम् निश्चय-
मात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् । किन्तु तत्र शब्देन कोटि-
द्वयज्ञान जन्यते । संशयस्तु मानस एवेति । एव ज्ञाने
प्रामाण्यसंशयाद् विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशया-
दपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किन्तु संशये धर्मि-
ज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति । १३० ॥

दोष इति । अप्रमा प्रति दोषः जनककारणम् । प्रमां
प्रति गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननु-
गता । तेषां कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम् ।
गुणस्य प्रमाजनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञान-
साधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् ।
न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः शङ्ख
इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष
गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पित्त-
प्रतिबन्धाच्छङ्खे न सैत्यज्ञानम् अतः पित्तादिदोषाभावानां

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
 सन्निकर्षी गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः ॥१॥
 पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३॥
 शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।
 गुणः स्याद् भ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१॥
 अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशिष्यकम् ।

कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पन
 येति वाच्यम् तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्व
 सिद्धे । एव भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यत्रापि
 सुवचत्वाच्च । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह । पित्तेति ।
 क्वचित् पित्तादिभ्रमे पित्तं दोषः । क्वचिच्चन्द्रादेः स्रव
 परिमाणभ्रमे दूरत्व दोषः । क्वचिच्च वशोरगन्धमे मण्डू
 वसाक्षनमित्येव दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायाम् प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान्
 दर्शयति । प्रत्यक्षे त्विति । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसम्बन्धि
 गुणः । अनुमितौ साध्यवति साध्यस्याप्यवैशिष्ट्यप्राप्तं
 इति । एवमग्रेऽप्युक्तम् ।

प्रमा निरूपयति । भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

३४ ॥

मनु यत्र शक्तिरजतयोरिभे रजते इति ज्ञानं जातं
 तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वात्

तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निरविकल्पकम् १३५
प्रकारतादिशून्यं हि सस्वप्नानवगाहि तत् ।

भावात् अत आह । अथ वेति तद्वद्दिशेषक तत्प्रका-
रकं ज्ञान प्रमा इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यम् । येन सम्बन्धेन
तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्वद्दिशेषक तेन सम्बन्धेन तत्प्रका-
रकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादि-
ज्ञाने नातिश्याप्ति । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्वात्
तस्य सप्रकारकत्वाभावात् अत आह । न प्रमेति । ननु
हृत्वे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः स्यात् प्रमा च स्यादिति चेत् ।
न । प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य
भ्रमत्वात् । न च हृत्वे संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयो-
गज्ञान भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिव्य-
धिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् तत्र संयोगाभावावच्छेदका-
वच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् । लघ्यभ्याननुगमात्
लघ्यपाननुगमेऽपि न क्षति । १३५४

प्रमात्वमिति । नीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो प्राह्य-
मिति वदन्ति । तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूप-
त्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति । भट्टानां मते
ज्ञानमतौन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा । तथा
च ज्ञानमनुमीयते । सुरारिनिवाणां मतेऽनुव्यवसायेन
ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयज्ज्ञानेन
तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् ।
अतो ज्ञानवित्तिवैद्यो विषयः । तद्वत्तं दूषयति । न स्वतो

तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् १३५
प्रकारतादिशून्यं हि सस्वस्थानवगाहि तत् ।

भावात् अत आह । अथ वेति तद्विधिशेषकं तत्प्रका-
रकं ज्ञान प्रमा इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यम् । येन मन्वन्त्वेन
तद्वत्ता तेन मन्वन्त्वेन तद्विधिशेषकं तेन सस्वस्थेन तत्प्रका-
रकत्व वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादि-
ज्ञाने नातिश्यासि । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्वात्
तस्य सप्रकारकत्वाभावात् अत आह । न प्रमेति । ननु
हृत्ते कपिसंयोगज्ञानं भ्रम स्यात् प्रमा च स्यादिति चेत् ।
न । प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य
भ्रमत्वात् । न च हृत्ते संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयो-
गज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिव्य-
धिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् तत्र संयोगाभावावच्छेदका-
वच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् । लक्ष्यस्थाननुगमात्
लक्ष्यस्थाननुगमेऽपि न सति । १३५॥

प्रमात्वमिति । मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो प्राप्त्-
मिति वदन्ति । तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूप-
त्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति । भट्टानां मते
ज्ञानमतौन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा । तथा
च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिनिश्चायां मतेऽनुव्यवसायेन
ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन
तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् ।
अतो ज्ञानवित्तिवैद्यो विषयः । तन्मतं दूषयति । न स्वतो

मिती प्रामाण्यपत्ते न तस्य नियमनिश्चयस्यत्वाद्ये तत्र प्रामा-
 ण्यपत्ते वाच्ये मोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति फलमुक्ती कारणमुक्ती
 वा नानवस्येति चेन्न अगृह्यताप्रामाण्यपत्तकस्यैव नियम-
 रूपत्वात् । यत्र च प्रामाण्यनियमस्यैव पर प्रामाण्यानु-
 मितेरपेक्षया यावदाग्रहं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्वत्र
 तु न रजस्य क्वचित् कोट्यनुपस्थितेः क्वचिद्विशेषदर्शनादित-
 क्वचिद्विषयान्तरसञ्चारादिति सङ्घेपः । ननु सर्वेषां ज्ञानानां
 यदापत्त्वात् प्रमालक्षणे तद्विशेषकत्व विशेषण व्यर्थम् ।
 न च रङ्गे रजताग्निना प्रहृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तत्र
 भ्रमे भ्रमस्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषा-
 धीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतु-
 त्वात् । सत्परजतस्यै तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव
 कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति ।
 न वाऽन्यथास्यातिः सम्भवति । रजतप्रत्यक्षकारणस्य
 रजतसन्निकर्षस्वाभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न
 सत्परजतस्यै प्रहृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः
 क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । न च संवादप्रवृत्तौ
 तत् कारणं विरुवादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति
 वाच्यम् लाघवात् प्रहृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्युच्यते
 रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्धानुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्प-
 नेऽपि न क्षतिः । फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । किञ्च यद्
 रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र न कारण-
 वधोऽपि । अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति
 ज्ञानं तत्रोभयत्र सुनपत्प्रहृत्तिनिवृत्तौ स्यात्तान् । रङ्गे रङ्-

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।

स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्शयते ॥१३८॥

क्वचित् कारण विनापि भविष्यति अहेतुक एव वा भवि-
ष्यतीति तदाशङ्का भवति तदा सा व्याघातादपसरणीया ।
यदि कारण विना कार्यं स्यात् तदा धूमाद्ये वङ्गसृष्ट्यर्थं
भीजनस्य नियमत उपादान तत्रैव न स्यादिति । यत्र
रुत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तद्विद-
मुक्तं तर्कं क्वचित् शङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥

इदानीं परकौयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरू-
पयति । साध्यस्येति । साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति
नाधनत्वाभिमतव्यापक इत्यर्थः । ननु स श्यामी मित्रा-
तनयत्वाद् इत्यत्र शाकपाकज्वलं नोपाधिः स्यात् । तस्य
साध्यव्यापकत्वाभावात् । श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् ।
एव वायुः प्रत्यक्षं चर्गाश्रयत्वाद् इत्यत्र एद्भूतरूपवत्त्वं
नोपाधिः स्यात् । प्रत्यक्षत्वव्याप्तादिषु सत्त्वात् तत्र रूपा-
भावात् । एव धूमो विनाशो जन्यत्वाद् इत्यत्र भावत्वं
नोपाधिः स्याद् विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् । तत्र ए
भावत्वाभावादिति चेन्न । यदग्नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व
तदग्नावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थतात्पर्यात् । मित्रा-
तनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकज्वलम् । एवं
इतिर्द्वयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमद्भूतरूपवत्त्वं वशि-
र्द्वयत्वावच्छिन्नघाशनस्याव्यापकम् । एव धूमो विनाशो
जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम् ।

अनुमानतयायत्वादिति नैजगिञं सतम् ।

तत्र मन्वस्विना व्याप्तिदोष गाल्पादिदोषतः १४०

मितातन्वत्तु गाम्-व्यभिचारि मितानन्ते गाम्-व्य-
 पत्त्यभिचारित्वादिति । साधनगतोत्पत्तिरन्वत्तु सतम्
 व्यापकतायाप्यत्र समागमात् साधनानन्वत्ताय नोपाधि ।
 वाधोद्योतन्तु पक्षेतरत्वं उपाधिभङ्गोऽयं यत् कश्चि-
 रनुप्य इतवत्त्वाद् इत्यादौ प्रत्यक्षेण पक्षेतरत्वं
 वक्षीतरत्वनुपाधि । यत्र साध्यव्यापकत्वादिति मन्वि-
 हति स मन्विष्योपाधि । पक्षेतरन्तु मन्विष्योपाधिरपि
 नोद्गाहनीयं कथं कथं प्रदायानुरोधादिति । केचित्तु मन्प्र-
 तिपक्षीत्यापनमुपाधिफलम् । तथा हि अयोगोक्तं धूम-
 बहङ्गेरित्वादी अयोगोक्तं धूमाभाववद् आर्द्रत्वनाभावाद्
 इति सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । इत्यत्र साधनव्यापकोऽपि
 क्वचिदुपाधिः । यदा हरका पृथिवी कठिनमयोगवत्त्वा-
 दित्वादी अनुस्यूयितस्त्वर्थवत्तन् । न चात्र स्वरूपमदुपा-
 धिरिव दूषणमिति वाच्यम् । सर्वोपाधिदूषणान्तरसाह-
 र्यात् । अत्र च साध्यव्यापकपचाहृत्तिरुपाधिरिति वदन्ति ।
 शब्दोपमानयोरिति ॥ १४० ॥

वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणं शब्दोपमान-
 योरनुमानविषयैव प्राप्ताख्यम् । तथा हि दृष्टेन गामभ्या-
 जित्वाटिपटानि वैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारित-
 पदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकापि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वाद्
 घटमानयेतिपदकदम्बवत् । यथा एते पदार्था मियः संसर्ग-

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्वेत् ।

अर्थापत्तेः नैवेह प्रमाणान्तरतच्छते ॥ १४३ ॥

जलादिवयोदग्भेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितमाध्यन्तः
सपक्षस्याभास इति । सत्सपक्षविषयोऽन्वयव्यतिरेकी ।
यथा वशिष्ठान् धूमादित्यादौ । तत्र सपक्षस्य महानसा-
देर्विपक्षस्य जलप्रदादेश सत्त्वादिति ॥ १४२ ॥

तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं
व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वहति । साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य
यद्वेत् इति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-
मित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । येन सम्बन्धेन यत्र येन रूपेण
व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वर्मा-
वच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानाद् यत्सम्बन्धेन यद्वर्मावच्छिन्नस्य
व्याप्यता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वर्माव-
च्छिन्नाभावस्य सिद्धिः । इत्यत्र यत्र विशेष्यतादिसम्बन्धे-
नेतरत्वव्यापकत्वं गन्धाभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावे-
नेतरत्वात्यन्ताभावः सिध्यति । यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धे-
नेतरव्यापकता गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावः
सिध्यति । स एवान्योन्याभावः । एष यत्र संयोगसम्बन्धेन
धूमं प्रति संयोगसम्बन्धेन बद्धेर्वापकता गृह्यते तत्र संयोग-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भ्रमाभावेन जलप्रदे संयोग-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र
च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् ।
केचित् तु व्यतिरेकसहचारिणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु

अधर्मज्ञत्वं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सच्चतस्रात् ।

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते १४५

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्दृष्टिः ।

चिकीर्षा ह्यतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् १४६

तद्धेतुः ह्यतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ।

बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ॥ १४७

जन्यत इति । काम्यमभिलाषविषयः । धर्मेति धर्मत्वेन
सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

दुःखं निरूपयति । अधर्मेति । अधर्मेत्वेन दुःखत्वेन
कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव
सर्वेषां स्वाभाविकविषय इत्यर्थः । इच्छां निरूपयति ।
निर्दुःखत्व इति ॥ १४५ ॥

इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु
सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छा प्रति फलज्ञानं कार-
णम् । अत एव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञान
सत् स्वहृत्तितवेद्यते स स्वतः पुरुषार्थ इति तद्वक्षणात् ।
इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छा
प्रतीष्टसाधनताज्ञान कारणम् । चिकीर्षेति । ह्यतिसा-
ध्यत्वप्रकारिज्ञा ह्यतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा ।
पाकं हत्या साधयामीति तदनुभावात् ॥ १४६ ॥

चिकीर्षा प्रति ह्यतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानश्च
कारणम् । अत एव वृद्ध्यां ह्यतिसाध्यताभावात् चिकीर्षा ।

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सत्तत्साम् ।

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते १४५

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् १४६

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ।

बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ॥ १४७

जन्यत इति । काम्यमभिलाषविषयः । धर्मेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

दुःखं निरूपयति । अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकविषय इत्यर्थः । इच्छां निरूपयति । निर्दुःखत्व इति ॥ १४५ ॥

इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छा प्रति फलज्ञानं कारणम् । अत एव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञान सत् स्वहृत्तितयेष्यते स स्वतः पुरुषार्थ इति तदज्ञप्तात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छा प्रतीष्टसाधनताज्ञान कारणम् । चिकीर्षेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा । पाक कृत्या साधयामीति तदनुभावात् ॥ १४६ ॥

चिकीर्षा प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानश्च कारणम् । अत एव इच्छां कृतिसाध्यताभावात् चिकीर्षा ।

उपादानस्य साध्यत्वं प्रवृत्तौ जनक भवेत् ॥५०॥

कार्यताज्ञान प्रवर्तकमिति गुरुव । तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां विकीर्षातिरिक्त नापेक्षितमस्ति । न च हतिसाधनाज्ञानसाध्या । इच्छाया स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनिष्पत्तात् विकीर्षा हि हतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा । तत्र हतिसाध्यत्वं प्रकारभ्रूत्प्रकारकज्ञानं विकीर्षायां तद्वारा प्रवृत्तौ च हेतुः । न त्विष्टसाधनाज्ञानं तत्र हेतुः । हत्यसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । हत्यसाधनाज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न । तदभावापेक्षया हतिसाध्यताज्ञानस्य कञ्चिन्नात् । न च हयोरपि हेतुत्वं गौरवात् । ननु तस्मिन्ऽपि सधुविषयसंश्लेषभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानसत्त्वादिति चेन्न । स्वविशेषरक्ताप्रतिबन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । कान्ये हि टागपाकादौ कामना स्वविशेषरन् । ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकाभ्यसाधनाज्ञानेन कार्यताज्ञानम् । ततः प्रवृत्तिः । तत्र च भोजने न प्रवर्तते । तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषरत्वाभावात् । नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषरन् । तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाधनाज्ञानात् तत्र प्रवृत्तेः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टनाधनताविषयककार्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धिवच्च इष्टोत्पत्तिनान्तरोदकदुःखाधिकदुःखान्नरुत बलवद्द्विष्टविषयदुःखान्नकत्वं वेति चेन्न । इष्टसाधनत्व-हतिसाध्यत्वयोर्दुग्धज्ञानुत्पन्नकत्वात् । साध्यत्वसाधन-

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥१५०॥

कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः । तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयाया चिकीर्षातिरिक्त नापेक्षितमस्ति । मा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या । इच्छायां स्वप्रकारप्रकारक-
धीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारि-
केच्छा । तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं चिकी-
र्षायां तद्द्वारा प्रवृत्तौ च हेतुः । न त्विष्टसाधनताज्ञानं
तत्र हेतुः । कृत्यसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । कृत्यसाध्यता-
ज्ञान प्रतिबन्धकमिति चेन्न । तदभावापेक्षया कृतिसाध्य-
ताज्ञानस्य लघुत्वात् । न च हयोरपि हेतुत्वं गौरवात् ।
ननु तन्नतेऽपि भक्षुविषमंपृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृ-
त्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानसत्त्वादिति चेन्न । स्वविशेषणवत्ता-
प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । कास्ये हि
यागपाकादौ कामना स्वविशेषणम् । ततश्च बलवदनिष्टा-
ननुबन्धिकास्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानम् । तत
प्रवृत्तिः । तत्र च भोजने न प्रवर्तते । तदानीं कामनायां
पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शीचादिकं पुरुषविशे-
षणम् । तेन शीचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र
प्रवृत्तेः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-
साधनताविषयककार्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु बलवदनिष्टा-
ननुबन्धित्वञ्च इष्टोत्पत्तिनान्तरोयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्व
बलवददृष्टविषयदुःखाजनकत्व वेति चेन्न । इष्टसाधनत्व-
कृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात् । साध्यत्वसाधन-

स्वात्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात् । अत एव सप्तमीतैलाभ्यङ्गस्य न हिंसात्वम् । अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न । श्येनवारणायादृष्टाहारकत्वेन विशेषणात् । अत एव काशीमरणाद्यर्थकृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तल्लान्यापूर्वमिति वाच्यम् । खड्गाघातेन ब्राह्मणे ब्रह्मपाकपरम्परया सृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित् तु श्येनस्य हिंसाफलं न तु मरणम् । श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसा अभिचारपदार्थः । तस्य च पापजनकत्वम् । अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापजनकत्वेऽपि अग्निमपापं प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते । आचार्यास्तु आसामिप्रायो विध्यर्थः । पाकं कुर्याद् इत्यादौ आज्ञानिरूप्येच्छावाचित्वाद्भिद्भावेच्छेच्छावाचित्वं लाघवात् । एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतयाऽभीष्ट इत्यर्थः । तत आसेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते । कलङ्गमचणादौ तदभावान्न प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधेरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिः कुमार्याः पुयोगे मानम् । न च कर्त्तृस्मरणं वाधकम् । कपिलकरादादिकमारभ्याद्यपर्यन्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्त्तृकत्वापत्तेः । तद्वैव कर्त्तृस्मरणमस्तीति चेद्देऽपि कृन्दासि लङ्घिरे तस्मादित्यादिकर्त्तृस्मरणमस्यैव । एव प्रति सन्वन्तरं दैवा श्रुतिरन्या विधीयत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

निवृत्तिस्तु भवेद् द्वेषाद् द्विष्टसाधनता धियः ।
 यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥१५१॥
 शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्तितम् ।
 अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् ॥१५२॥

स्वयम्भुरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारकाः ॥

इति वेदस्य स्तुतिमात्रम् । न च पौरुषेयत्वे भ्रमादि-
 सन्भवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । नित्यसर्वज्ञत्वेन
 निर्दोषत्वात् । अत एव पुरुषान्तरभ्रमादिसन्भवात् कपि-
 लादेः कर्तृत्वं वेदस्य । किञ्च वर्णानामेवानित्यत्वस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति ।
 उपादानस्येति । उपादानस्य समवायिकारणसाध्यत्वं

चं प्रवृत्तौ कारणमिति ॥१५०॥

द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति

नियम्यतेति वाच्यं । अतः इति ।

यत्नो जीवनमनुवर्त्तते । स चाती-

: ॥१५१॥

प्रमाणमाह । शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकी-
 तम् । प्राणसञ्चारो हि अधिकः, श्वासादिः प्रयत्न-
 इत्यस्य प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्य-
 बाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स एव, जीवनयो-
 गः । गुरुत्वं निरूपयति । अतीन्द्रियमिति ॥१५२॥

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ।
 तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्मणि ॥१५३॥
 सांसिद्धिकद्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ।
 सांसिद्धिकान्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः १५४
 परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ।
 नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ॥१५५॥
 द्रवत्वं सन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ।

अनित्ये ह्यणुकादौ तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये पर-
 माणौ नित्यम् । गुरुत्वमित्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वम् असम-
 वायि असमवायिकारणम् । पतने आद्यपतने इत्यर्थः ॥१५३॥

द्रवत्वं निरूपयति । सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं
 सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति । द्वितीयं नैमित्तिकं पर-
 माणाविति ॥ १५४ ॥

जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यम् । अन्यत्र पृथिवीपरमा-
 णादौ जलह्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यम् । गुदचित्तेजसि
 कुवचित् पृथिव्याश्च नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तत्र को वा
 नैमित्तिकमहर्षयति । नैमित्तिकमिति । वह्नीतिपदं
 तेजोऽर्थात् । तदा च तेजस्योगाम्निसंयोगजन्यं नैमि-
 त्तिकं द्रवत्वम् । तच्च कुवर्पादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृति-
 पृथिव्यां वर्तते इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

द्रवत्वं सन्दने हेतुर्निमित्तं सङ्ग्रेहे तु तदिति । हेतु-
 रिति असमवायिकारणमित्यर्थः । सङ्ग्रेहे गृहकादिसंयो-

अतौन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः इति तत्स्यन्देऽपि जागृत्
 भावनाद्यसु संस्कारो जीवदृष्टिरतोन्द्रियः ॥१५६॥
 उपेक्षानात्मकस्य विज्ञेयः कारणं भवेत् ।
 स्वरूपे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरच्यते ॥१६०॥

एते पुनरुक्तं स्थितिस्वापन्नत्वात् । वैचिदिति ।
 चतुर्दशविधु स्थितिस्वापन्नं वैचिदप्यन्ते तदप्रमाण-
 मिति भावः ॥१५५॥

असौ स्थितिस्वापन्नः । इति च आहटनाखादौ । भाव-
 नाद्य इति ॥१६६॥

तत्र संस्कारश्च । उपेक्षानुपेक्षानात् संस्कारादुत्पत्ते-
 रनेधानात्तत्र इत्युक्तम् । तत्संशयात् संस्कारादुत्पत्ते-
 निन्द्य इत्युक्तम् । ततोपेक्षानुपेक्षानेन संस्कारं प्रति
 हेतुवैति भावः । ननु स्वरूपं प्रत्युपेक्षानुपेक्षानेन हेतुत्व
 ततोपेक्षादिरूपे न स्वरूपं इत्यहं संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव
 हेतुत्वमिति चेत् । विनिर्गमनादिरहेत्यापि संस्कारं प्रति
 उपेक्षानुपेक्षानेन हेतुताया सिद्धत्वात् । किञ्च उपेक्षा-
 लो संस्काररूपेणानया गुरत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षानु-
 लो न हेतुताया सिद्धत्वात् । तत्र प्रमाणं दयंयति । करणे
 प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरच्यते इति । असौ संस्कारः
 करणं प्रत्यभिज्ञानहं ज्ञयति । अतः संस्कारः ज्ञयति ।
 इति स्वरूपं पूर्वाहंभवत् स्वरूपादिजननानामन्तात् ।
 तत्रैव भाष्येनारम्भात् कारणत्वसम्भवात् । न च प्रत्य-

अधर्मा नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्म्मजः ॥१६२॥
 प्रायश्चित्तादिनाश्वोऽसौ जीवहृत्ती त्विमौ गुणौ ।
 इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ॥१६३॥

विरध्नस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्ध-
 नियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । अव्ययहितपूर्व-
 वर्तित्वं हि चतुःसंयोगादेः कारणत्व न तु सर्वत्र कार्य-
 कालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वमित्यत आह ।
 कर्म्मनाशजलस्पर्शादिना नाशस्त्वसौ मत इति । यदि हि
 अपूर्वं न स्यात् तदा कर्म्मनाशजलस्पर्शादिना नाशत्वं
 धर्म्मस्य न स्यात् । न हि तेन यागादिनाशः प्रतिबन्धो
 वा कर्त्तुं शक्यते । तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति । एतेन
 देवताप्रीतिरेव फलमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र
 देवताप्रीतेरसम्भवात् । देवतायाच्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनु-
 द्देश्यत्वात् । प्रीतिः सुखस्वरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसम्भ-
 वात् । जन्यसुखादेश्चत्वाभावात् । तेन विष्णुप्रीतिजन्य-
 त्वेन पराभिमतस्पर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते ।
 अधर्म्मो नकारादीनां हेतुर्निन्दितकर्म्मज इति । नरक-
 दुःखादिसकलदुःखानां नारकिशरीरादीनाञ्च साधनमधर्म्म
 इत्यर्थः ॥१६२॥

प्रमाणमाह । प्रायश्चित्तादिनाश्वोऽसौ । जीवहृत्ती
 त्विमौ गुणाविति । यदि अधर्म्मो न स्यात् तदा प्राय-
 श्चित्तादिनाश्वत्वं न स्यात् । न हि तेन ब्रह्महननादीनां

नित्यत्वम् । इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेतसि
 आह । सोऽयं क इति बुद्धिस्तु सजात्यमवलम्बते । तदेवीषध
 मित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनादिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य
 तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तदव्यक्त्यभेदो विषयः । उक्त
 प्रतीतिविरोधात् । इत्यञ्च द्वयोरपि बुद्धीर्न भ्रमत्वमिति ।
 ननु सजातीयत्वं सोऽयमितिप्रत्यभिज्ञायां भासते इति कुत्र
 दृष्टमित्यत आह । तदेवेति । यदेवीषधं मया कृतं तदेवा
 न्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ १६० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय विद्यानिवास महाचार्यं सत
 श्रीविश्वनाथपञ्चाननमहाचार्यविरचिता
 सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ।

